

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ & ΕΥΡΩΠΑΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

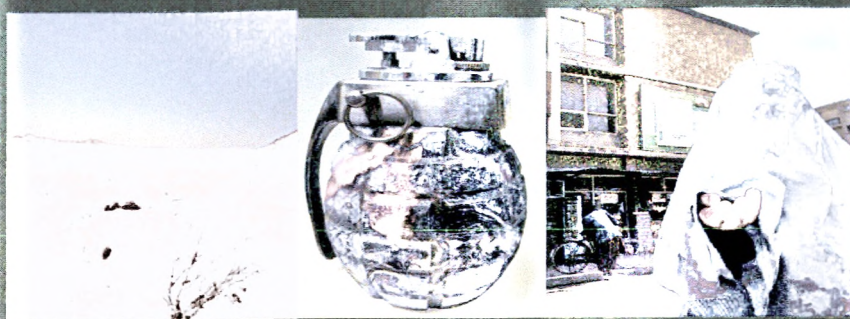
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗ ΔΙΑΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΚΑΙ ΒΙΩΣΙΜΗ ΑΝΑΠΤΥΞΗ

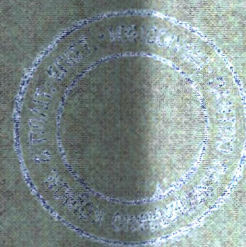
ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

«Η ΔΙΑΣΥΝΔΕΣΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗΣ, ΦΤΩΧΕΙΑΣ & ΕΝΟΠΛΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ: Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΝΟΤΙΑΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ»

ΚΟΤΡΩΝΑΚΗ ΜΑΡΙΑ
Α.Μ. 1207 Μ083

Επιβλέπων: Καθηγητής Γρηγόρης Ι. Τσάλτας

MET
KOT

Περιεχόμενα

Συντομογραφίες.....	4
Εισαγωγή	5
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ.....	6
Η ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗΣ, ΦΤΩΧΕΙΑΣ & ΕΝΟΠΛΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ.....	6
1. Η έννοια της ανάπτυξης και η πορεία προς τη βιώσιμη ανάπτυξη.....	7
2. Περιβαλλοντική υποβάθμιση, φτώχεια και ένοπλες συγκρούσεις ως αναπτυξιακές προκλήσεις.....	10
2.1 Η φτώχεια	11
2.2 Η περιβαλλοντική υποβάθμιση.....	12
2.3 Οι ένοπλες συγκρούσεις	13
2.4 Σύνδεση μέσω διεθνών κειμένων	13
2.4.1 Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης.....	13
2.4.2 Η Έκθεση Brundtland.....	14
2.4.3 Η Διακήρυξη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη.....	14
2.4.4 Η Διακήρυξη της Χιλιετίας.....	15
2.4.5 Η Διακήρυξη για τη Αειφόρο Ανάπτυξη	16
3. Επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της ασφάλειας: η περιβαλλοντική διάσταση	17
3.1 Η έννοια της ασφάλειας.....	17
3.2 Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας.....	18
3.3 Η περιβαλλοντική διάσταση	20
4. Το τρίπτυχο περιβαλλοντικής υποβάθμισης, φτώχειας και ένοπλων συγκρούσεων	21
4.1 Η αμφίδρομη σχέση περιβαλλοντικής υποβάθμισης και φτώχειας	21
4.2 Ένοπλες συγκρούσεις και περιβαλλοντική υποβάθμιση	24
4.2.1 Η περιβαλλοντική υποβάθμιση ως αίτιο ένοπλων συγκρούσεων.....	25
4.2.2 Οι επιπτώσεις των ένοπλων συγκρούσεων στο περιβάλλον.....	27
4.3 Ο φαύλος κύκλος περιβαλλοντικής υποβάθμισης, φτώχειας και ένοπλων συγκρούσεων	32
ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ	34
ΠΕΡΙΠΤΩΣΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΝΟΤΟ.....	34
5. Οι υδάτινοι πόροι ως παράμετρος στην ισραηλο-παλαιστινιακή σύγκρουση	35
5.1 Η κατάσταση των υδάτινων πόρων στα Παλαιστινιακά Εδάφη και επιπτώσεις	35
5.2 Θεσμικό πλαίσιο	38

6. Ο Λίβανος μετά την ένοπλη σύγκρουση με το Ισραήλ (2006).....	41
6.1 Γενική θεώρηση του Λιβάνου	41
6.2 Οι επιπτώσεις της σύγκρουσης.....	45
6.2.1 Οικονομική και κοινωνική διάσταση.....	46
6.2.2 Περιβαλλοντική διάσταση	50
Συμπεράσματα	55
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	56
Παραρτήματα.....	62

Συντομογραφίες

ΑΕΠ Ακαθάριστο Εθνικό Προϊόν

Β'Π.Π. Β' Παγκόσμιος Πόλεμος

ΓΓ Γενικός Γραμματέας (Η.Ε)

ΓΣ Γενική Συνέλευση (Η.Ε)

Δ.Ε.Ε.Σ Διεθνής Επιτροπή Ερυθρού Σταυρού

Ο.Α.Π. Οργάνωση για την Απελευθέρωση της Παλαιστίνης

ΟΗΕ Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών

ΠΟΥ Παγκόσμιος Οργανισμός Υγείας

ENMOD Convention on the Prohibition of the Use of Environmental Modification Techniques

HDI Human Development Index

HPI Human Poverty Index

MDGs Millennium Development Goals

UNDP United Nations Development Programme

UNEP United Nations Environmental Programme

Εισαγωγή

Στα πλαίσια ενός διαρκώς μεταβαλλόμενου διεθνούς συστήματος η αναπτυξιακή προοπτική του αναπτυσσόμενου κόσμου βρίσκεται αντιμέτωπη με μία σειρά πολυδιάστατων και αλληλεξαρτώμενων προκλήσεων. Η σφαιρική θεώρηση του αναπτυξιακού φαινομένου, όπως αυτή κατοχυρώθηκε στη Συνδιάσκεψη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (1992), ενσωματώνει την οικονομική, κοινωνική, περιβαλλοντική αλλά και πολιτική διάστασή του, τονίζοντας τη διάδραση μεταξύ των επιμέρους πτυχών του. Η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η φτώχεια και οι ένοπλες συγκρούσεις αποτελούν τρεις πόλους υπονόμησης της αναπτυξιακής διαδικασίας που διασυνδέονται και αλληλοενισχύονται. Στα πλαίσια της παρούσας θα επιχειρηθεί η στοιχειοθέτηση και ανάδειξη αυτής της συνεκτικής σχέσης, η οποία λειτουργεί ως τροχοπέδη στην επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης στον αναπτυσσόμενο κόσμο.

Συγκεκριμένα, στο πρώτο μέρος της παρούσας η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η φτώχεια και οι ένοπλες συγκρούσεις αρχικά εξετάζονται σε συνάρτηση με την έννοια της βιώσιμης ανάπτυξης. Στη συνέχεια, γίνεται αναφορά στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας της ασφάλειας, στην έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας και ειδικότερα στην περιβαλλοντική της διάσταση, η θεώρηση της οποίας ανάγει τις υπό εξέταση συνιστώσες σε σημαντικές προκλήσεις. Ακολούθως, αναλύονται οι επιμέρους σχέσεις στο τρίπτυχο περιβαλλοντική υποβάθμιση - φτώχεια - ένοπλες συγκρούσεις και κατόπιν επιχειρείται η ανάδειξη του φαύλου κύκλου που αυτές συνιστούν.

Στο δεύτερο μέρος της παρούσας παρουσιάζονται βασικές πτυχές της προαναφερόμενης διασύνδεσης μέσα από δύο περιπτωσιολογικές μελέτες, που εστιάζουν στον αναπτυσσόμενο Νότο της Μεσογείου. Στα πλαίσια της παρούσας ο όρος αναπτυσσόμενος Νότος χρησιμοποιείται με αναπτυξιακή και όχι αποκλειστικά γεωγραφική προσέγγιση. Ειδικότερα, αρχικά εξετάζεται η συμβολή της έλλειψης υδάτινων πόρων (water scarcity) στην περίπτωση της ισραηλο-παλαιστινιακής σύγκρουσης, ενώ στη δεύτερη περιπτωσιολογική μελέτη αφορά στην περιβαλλοντική υποβάθμιση που έλαβε χώρα στο Λίβανο (2006) ως αποτέλεσμα της ένοπλης σύγκρουσης με το Ισραήλ.

Το περιβάλλον αποτελεί ένα πολύπλοκο δυναμικό σύστημα. Ο όρος «περιβαλλοντική υποβάθμιση» υποδηλώνει «την πρόκληση από ανθρώπινες δραστηριότητες ρύπανσης ή οποιασδήποτε άλλης μεταβολής στο περιβάλλον, η οποία είναι πιθανό να έχει αρνητικές επιπτώσεις στην οικολογική ισορροπία, στην ποιότητα ζωής και στην υγεία των κατοίκων, στην ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά και στις αισθητικές αξίες»¹. Η οικονομική ύφεση και η πετρελαϊκή κρίση που έλαβαν χώρα κατά τη

¹ Ν. 1650/1986, Άρθρο 2(4), βλ. Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γρ., Ι. (1990) *Διεθνής Προστασία του Περιβάλλοντος. Διεθνείς Πολιτικές και Δίκαιο του Περιβάλλοντος*, Τόμος Ι, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 41.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΑΛΛΗΛΕΞΑΡΤΗΣΗ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΗΣ ΥΠΟΒΑΘΜΙΣΗΣ, ΦΤΩΧΕΙΑΣ & ΕΝΟΠΛΩΝ ΣΥΓΚΡΟΥΣΕΩΝ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ

1. Η έννοια της ανάπτυξης και η πορεία προς τη βιώσιμη ανάπτυξη

Η «ανάπτυξη» αποτελεί μία πολυδιάστατη έννοια με έντονα εξελικτική πορεία κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών. Σύμφωνα με τον καθηγητή Γρ. Τσάλτα:

«[...] περικλείει ταυτόχρονα μία μεγάλη σειρά απαραίτητων για την ολοκλήρωσή της συντελεστών, έντονα αλληλοσυμπληρούμενων και διάχυτα αλληλοεξαρτώμενων».²

Ο όρος «ανάπτυξη» άρχισε να ταυτίζεται με την έννοια της εξέλιξης στις αρχές του 19^{ου} αιώνα και απέκτησε βαρυσήμαντη θέση στο διεθνές προσκήνιο μετά το τέλος του Β' Π.Π.³ Η λήξη του Πολέμου έφερε το Δυτικό κόσμο αντιμέτωπο με την πρόκληση της ανασυγκρότησης, ενώ η περίοδος που ακολούθησε χαρακτηρίστηκε από την κατάλυση των αποικιοκρατικών δυνάμεων, καθώς και από το ξέσπασμα εθνικοαπελευθερωτικών κινημάτων στις πρώην αποικίες, την ανεξαρτητοποίηση τους και τη συγκρότηση τους σε κράτη⁴. Κατά τη διάρκεια της μεταπολεμικής περιόδου ο Δυτικός κόσμος αντιμετώπιζε την υπανάπτυξη⁵ του Τρίτου Κόσμου⁶ ως μία μεταβατική κατάσταση, την οποία θα διαδεχόταν η ανάπτυξη, εφόσον οι αναπτυσσόμενες χώρες ακολουθούσαν τα πρότυπα των αναπτυγμένων⁷. Στα πλαίσια της ανωτέρω θεώρησης επικράτησε μία μονοδιάστατη προσέγγιση του αναπτυξιακού

² Βλ. Τσάλτας, Γρ., Ι. (1991) *Αναπτυξιακό Φαινόμενο και Τρίτος Κόσμος-Πολιτικές και Διεθνές Δίκαιο της Ανάπτυξης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σελ. 151.

³ Αρχικά η σημασία του όρου «ανάπτυξη», που προέρχεται από τη λατινική λέξη «evolutio» και τη γαλλική «développement», σχετιζόταν με το ξεδίπλωμα ενός εγγράφου από πάπυρο. Βλ. Καλτσούνης, Αντ. (2003) «Οι έννοιες της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης» στο Τσάλτας, Γρ., Ι. (επιμ.) *Αφρική και Ανάπτυξη, Η Τελευταία Παγκόσμια Πρόκληση – Ευκαιρία*, εκδ. Ι. Σιδέρης, σελ. 212 και Τσάλτας, Γρ., Ι., (1991), *op.cit.*, σ.σ. 151-154.

⁴ Για το αποικιοκρατικό σύστημα και την περίοδο αποαποικιοποίησης, βλ. Τσάλτας, Γρ., Ι. (1991), *op.cit.*, σ.σ. 35-87.

⁵ Για το φαινόμενο της υπανάπτυξης και την επίδραση της αποικιοκρατίας σ' αυτό, βλ. Καλτσούνης, Αντ., *op.cit.*, σ.σ. 214-218 και Τσάλτας, Γρ., Ι., (1991), *op.cit.*, σ.σ. 134-137.

⁶ Ο όρος «Τρίτος Κόσμος» εισήχθη το 1952 από τον Alfred Sauvy, προκειμένου να προσδιορίσει τα νεοσύστατα αναπτυσσόμενα κράτη, που αποκλείονται από την παγκόσμια εξουσία σε αντίθεση με τα κυρίαρχα κράτη του Βορρά και τα οποία αντιμετωπίζουν πληθώρα προβλημάτων, χωρίς ν' ανήκουν στα δύο μπλοκ (Δυτικό – Ανατολικό).

⁷ Πρόκειται για τη γραμμική προσέγγιση της ανάπτυξης, όπως προτείνεται από τον Rostow το 1960. Σύμφωνα με τον Rostow η αναπτυξιακή καθυστέρηση αντιμετωπίζεται με την εκβιομηχάνιση και τη μεγέθυνση, ενώ διακρίνονται 5 στάδια από τα οποία περνούν όλες οι κοινωνίες: 1) η παραδοσιακή κοινωνία, 2) η καθιέρωση των συνθηκών για το ξεκίνημα της ανάπτυξης, 3) η απογείωση, 4) η ωρίμανση και 5) η μαζική κατανάλωση, βλ. Baker, S. (2006) *Sustainable Development*, Routledge, USA and Canada, σελ.2.

φαινομένου, συνδέοντάς το εν πολλοίς με την οικονομική μεγέθυνση⁸ και την εκβιομηχάνιση.

Παρόλο που αυτό το μοντέλο ανάπτυξης αρχικά φάνηκε ν' αποδίδει καρπούς, εν συνεχεία η αποκλειστικά οικονομική αντίληψη της αναπτυξιακής διαδικασίας κατά τις δεκαετίες '50 και '60 αποδείχθηκε εσφαλμένα μονόπλευρη. Κατέστη, επομένως, σαφές ότι έννοια της ανάπτυξης είναι ευρύτερη από αυτή της μεγέθυνσης, καθώς περιέχει όχι μόνο ποσοτικά, αλλά και ποιοτικά στοιχεία και επομένως περιλαμβάνει και άλλες συνιστώσες, πέραν της οικονομικής⁹.

Η ανάδυση της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης¹⁰ είναι άμεσα συνδεδεμένη με την εξέλιξη της περιβαλλοντικής προβληματικής. Ήδη από τη δεκαετία του '60 το περιβαλλοντικό κίνημα που αναπτύχθηκε και η περιβαλλοντική ευαισθητοποίηση των πολιτών έδωσαν ώθηση στο μετασχηματισμό του εννοιολογικού περιεχομένου του όρου ανάπτυξη¹¹. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις της ανεξέλεγκτης οικονομικής ανάπτυξης¹² και το περιβαλλοντικό ζήτημα εν γένει αποκτούν ιδιαίτερο βάρος. Η ανάγκη προστασίας του περιβάλλοντος αναγνωρίζεται πλέον ως υπερεθνικό πρόβλημα. Επιστέγασμα αυτής της εξέλιξης αποτέλεσε η Συνδιάσκεψη των Η.Ε για το Ανθρώπινο Περιβάλλον (United Nations Conference on Human Environment, Στοκχόλμη - 1972), η οποία στόχευε στην αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της οικονομικής μεγέθυνσης¹³. Η Συνδιάσκεψη της Στοκχόλμης αποτελεί απαρχή και ορόσημο για την περιβαλλοντική προστασία, καθώς σηματοδότησε την πρόθεση της διεθνούς κοινότητας για θεσμική ρύθμιση και συγκρότηση πολιτικής αναφορικά με το ζήτημα της προστασίας του περιβάλλοντος¹⁴. Τα αποτελέσματα της

⁸ Ως οικονομική μεγέθυνση ορίζεται «η διαχρονική αύξηση της αξίας του συνολικού επιπέδου παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών μίας οικονομίας, δηλαδή η μεγέθυνση του Α.Ε.Π.». Βλ. Σαρτζετάκης, Ευ. (2003) «Οικονομική Μεγέθυνση, Ανάπτυξη και Βιώσιμη Ανάπτυξη» στο Τσάλτας Γρ. (επιμ.) *Γιοχάνεσμπουργκ – Το Περιβάλλον μετά τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη*, εκδ. Ι. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 151.

⁹ Βλ. Σαρτζετάκης, Ευ., *op.cit.*, σελ. 149.

¹⁰ Ο όρος «βιώσιμη ανάπτυξη» επιλέγεται για την απόδοση του αγγλικού “sustainable development” θεωρώντας ότι περιλαμβάνει τη σφαιρικότητα του αναπτυξιακού φαινομένου και την αλληλεξάρτηση των επιμέρους συντελεστών του. Σχετικά με την ελληνική ορολογία για την αναπτυξιακή διαδικασία βλ. Γρηγορίου, Π., Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γρ., Ι. (1993) *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών (Rio de Janeiro) για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη – Νομική και Θεσμική Διάσταση*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, σ.σ. 86-88.

¹¹ Βλ. Σαρτζετάκης, Ευ., *op.cit.*, σελ. 148.

¹² Η προβληματική γύρω από τις συνέπειες της οικονομικής ανάπτυξης στο περιβάλλον και τα όρια που θα πρέπει να τεθούν σ' αυτήν αποτυπώνεται σε μία σειρά κειμένων εκείνης της περιόδου. Αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη της ομάδας Club of Rome με τίτλο “The Limits to Growth”, που δημοσιεύτηκε το 1972 και προκάλεσε πληθώρα συζητήσεων, βλ. Baker, S. (2006) *Sustainable Development*, Routledge, USA and Canada, σελ. 18.

¹³ Απότοκα της Συνδιάσκεψης ήταν η Διακήρυξη για το Ανθρώπινο Περιβάλλον, το Σχέδιο Δράσης με 109 Συστάσεις, καθώς και το Περιβαλλοντικό Πρόγραμμα των Η.Ε (U.N.E.P). Για τη Διάσκεψη της Στοκχόλμης βλ. Cordonier Segger, M.C., Khalafan, A. (2004) *Sustainable Development Law – Principles, Practices, & Prospects*, Oxford University Press, New York, σ.σ. 17-18.

¹⁴ Δέκα χρόνια αργότερα, το 1982, πραγματοποιήθηκε το Παγκόσμιο Συνέδριο για το Περιβάλλον (Conference of the United Nations), το οποίο συνέβαλε στη λήψη της Απόφασης 38/161/83 της Γ.Σ του Ο.Η.Ε. Η εν λόγω Απόφαση αποτέλεσε αφετηρία για τη σύσταση της Παγκόσμιας Επιτροπής για

Συνδιάσκεψης υπήρξαν σημείο αναφοράς αλλά και αφετηρία περιβαλλοντικής δράσης σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο.

Κατά τη δεκαετία του '80 έγινε ευρύτερα κατανοητό το οικονομικό και περιβαλλοντικό αδιέξοδο της «παραδοσιακής» αναπτυξιακής διαδικασίας. Επιπλέον, η επιδείνωση περιβαλλοντικών προβλημάτων, όπως η μείωση του όζοντος στην στρατόσφαιρα και το φαινόμενο του θερμοκηπίου, ανέδειξε με τον πλέον σαφή τρόπο τη διασυννοριακή εμβέλεια του περιβαλλοντικού ζητήματος. Συνεπώς, είχαν δημιουργηθεί οι κατάλληλες προϋποθέσεις για τον επαναπροσδιορισμό του αναπτυξιακού φαινομένου προς την κατεύθυνση της βιώσιμης ανάπτυξης.

Η βιώσιμη ανάπτυξη ως έννοια, αλλά και ως σύνολο αρχών αποκτά απήχηση με την Έκθεση της Επιτροπής Brundtland το 1987¹⁵. Σύμφωνα με την Έκθεση «Το Κοινό μας Μέλλον» ("Our Common Future"), γνωστή και ως Έκθεση Brundtland¹⁶, ως βιώσιμη ανάπτυξη ορίζεται «η ανάπτυξη που καλύπτει τις ανάγκες του παρόντος, χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να καλύψουν τις δικές τους ανάγκες». Η σύνδεση περιβάλλοντος και ανάπτυξης αποκρυσταλλώθηκε αρχικά στα πλαίσια της ανωτέρω Έκθεσης, διαμέσου της οποίας οριοθετήθηκε ένα νέο αναπτυξιακό μοντέλο. Ειδικότερα προωθήθηκε η από κοινού αντιμετώπιση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης και της έλλειψης οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης. Επιπλέον, δόθηκε έμφαση στην αυξανόμενη αλληλεξάρτηση μεταξύ των οικοσυστημάτων και της διαθεσιμότητας των φυσικών πόρων και των οικονομικών συντελεστών της ανάπτυξης. Επίσης, η Έκθεση Brundtland αποτέλεσε κινητήριο μοχλό για περαιτέρω εξελίξεις.

Κατά τη χρονική περίοδο 1972-1992 λαμβάνει χώρα ο επαναπροσδιορισμός της έννοιας της ανάπτυξης, η οποία σταδιακά αποσυνδέεται από τη μονοδιάστατη οικονομική θεώρησή της και η περιβαλλοντική προστασία προσεγγίζεται ως απαραίτητος συντελεστής του αναπτυξιακού φαινομένου. Προς την κατεύθυνση αυτή διαδραματίζει κυρίαρχο ρόλο η Συνδιάσκεψη των Η.Ε για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη - UNCED¹⁷ (Ρίο ντε Τζανέιρο - 1992), αποτέλεσμα της οποίας υπήρξε η

το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (WCED), οι εργασίες της οποίας ολοκληρώθηκαν με την Έκθεση Brundtland.

¹⁵ Σύμφωνα με τον Σαμιώτη Γ., ο όρος «βιώσιμη ανάπτυξη» και το εννοιολογικό του περιεχόμενο απαντώνται πριν τη δημοσίευση της Έκθεσης Brundtland. Ενδεικτικά αναφέρεται η εκπόνηση της World Conservation Strategy (IUCN, UNEP, WWF κ.α.) το 1980, που στόχευε στην προώθηση της βιώσιμης ανάπτυξης μέσω της διατήρησης των βιολογικών πόρων. Ωστόσο, η Έκθεση Brundtland διασυνδέει το περιβάλλον με την αναπτυξιακή διαδικασία διατυπώνοντας μία συνολική πολιτική πρόταση. Βλ. αναλυτικά για την Έκθεση Brundtland Γρηγορίου Π., Σαμιώτης Γ., Τσάλτας Γρ. (1993), *op. cit.*, σ.σ. 29-38, Cordonier Segger, M.C., Khalfan A., *op. cit.*, σ.σ. 18-19, Baker, S., *op. cit.*, σ.σ. 19-25

¹⁶ Λόγω της Προέδρου της Επιτροπής και πρώην πρωθυπουργού της Νορβηγίας, Gro Harlem Brundtland.

¹⁷ Στα πλαίσια της Συνδιάσκεψης του Ρίο υιοθετήθηκαν: α) η Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη, κείμενο με έντονα προγραμματικό χαρακτήρα, β) η Agenda 21, ένα συνεκτικό σχέδιο δράσης για τη βιώσιμη ανάπτυξη και γ) η Δήλωση Αρχών για τα Δάση. Πέρα από τα ανωτέρω *soft law* κείμενα υπογράφηκε η Σύμβαση για τη Βιολογική Ποικιλομορφία (CBD) και η Σύμβαση - Πλαίσιο για την Κλιματική Αλλαγή (UNFCCC). Επιπλέον, στα πλαίσια της Διάσκεψης του Ρίο αποφασίστηκε η θέσπιση Σύμβασης για την καταπολέμηση της ερημοποίησης, η οποία υπογράφηκε το

ενσωμάτωση της περιβαλλοντικής συνιστώσας στην αναπτυξιακή διαδικασία. Επιπλέον, στο Ρίο αναδεικνύεται η διάρθρωση του αναπτυξιακού φαινομένου γύρω από τρεις βασικούς πυλώνες: την οικονομική μεγέθυνση, την κοινωνική συνοχή και την περιβαλλοντική προστασία και διαχείριση. Ωστόσο, στο ανωτέρω πλαίσιο προστίθεται, με τη συμβολή του Αναπτυξιακού Προγράμματος των Η.Ε (UNDP), και η πολιτική διάσταση της ανάπτυξης, η οποία ανάγεται στην προώθηση των δημοκρατικών θεσμών τόσο στα κράτη, όσο και στους διεθνείς θεσμούς¹⁸.

Ως συνέχεια της Συνδιάσκεψης του Ρίο πραγματοποιείται δέκα χρόνια αργότερα, το 2002, η Συνδιάσκεψη των Η.Ε για την Αειφόρο Ανάπτυξη. Η αποτίμηση των αποτελεσμάτων¹⁹ της Συνδιάσκεψης δεν καταδεικνύει σημαντικά βήματα προόδου και εξέλιξης συγκριτικά με εκείνη του Ρίο. Εν τούτους, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι μέσω της Συνδιάσκεψης του Γιοχάνεσμπουργκ αποκρυσταλλώνεται η ανάγκη ολοκληρωμένης προσέγγισης του αναπτυξιακού φαινομένου, καθώς και η αλληλεξάρτηση μεταξύ των επιμέρους παραμέτρων του.

2. Περιβαλλοντική υποβάθμιση, φτώχεια και ένοπλες συγκρούσεις ως αναπτυξιακές προκλήσεις

Η βιώσιμη ανάπτυξη αποτελεί ταυτόχρονα μέσο και στόχο. Πρόκειται για μια μακροχρόνια και πολυσύνθετη διαδικασία, η επίτευξης της οποίας συνίσταται στην άμεση συνάρτηση της οικονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής συνιστώσας. Η πραγμάτωση της ανωτέρω διαδικασίας και στόχευσης προϋποθέτει την αντιμετώπιση μιας σειράς προβλημάτων που εκτείνονται σε όλο το φάσμα της αναπτυξιακής διαδικασίας.

1994 (UNCCD). Βλ. αναλυτικά για τη Συνδιάσκεψη του Ρίο Γρηγορίου, Π., Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γρ., Ι., (1993), *op.cit.*, σ.σ. 39-173.

¹⁸ Βλ. Τσάλτας, Γρ., Ι., (2003) «Από τη Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη στην Πολιτική Διακήρυξη του Γιοχάνεσμπουργκ για την Αειφόρο Ανάπτυξη», στο Τσάλτας, Γρ., Ι. (επιμ.) *Γιοχάνεσμπουργκ – Το Περιβάλλον μετά τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη*, εκδ. Ι. Σιδέρης, σ.σ. 38-39.

¹⁹ Τα αποτελέσματα της Συνδιάσκεψης του Γιοχάνεσμπουργκ ήταν τα εξής: α) η Πολιτική Διακήρυξη για την Αειφόρο Ανάπτυξη (Political Declaration of Sustainable Development), ένα κείμενο που αποτελεί περισσότερο πολιτικό ευχολόγιο, σε αντίθεση με το νομικό χαρακτήρα της Διακήρυξης του Ρίο, *ibid.* β) Το Σχέδιο Εφαρμογής της Agenda 21 (Johannesburg Plan of Implementation) και γ) οι Πρωτοβουλίες Τύπου II (Type II Partnership Initiatives) μεταξύ κυβερνήσεων και άλλων ενδιαφερομένων μερών. Βλ. πιο αναλυτικά για τη Συνδιάσκεψη του Γιοχάνεσμπουργκ και τα αποτελέσματά της Hens, L., Nath, B. (2005) "The Johannesburg Conference" in Hens, L., Nath, B.(eds) *The World Summit on Sustainable Development – The Johannesburg Conference*, Springer, The Netherlands, σ.σ. 12-32.

Οι αναπτυξιακές προκλήσεις που αντιμετωπίζει ο αναπτυσσόμενος κόσμος εκτείνονται σε ένα ευρύ φάσμα συνδυάζονται με μία σειρά άλλων προβλημάτων, όπως η φτώχεια, η πείνα για μεγάλο μέρος του πληθυσμού, η σοβαρή περιβαλλοντική υποβάθμιση, οι ένοπλες συγκρούσεις και ο αναλφαριθμητισμός.

2.1 Η φτώχεια

Ο όρος «φτώχεια» υποδηλώνει την έλλειψη πόρων προκειμένου να ικανοποιηθούν στοιχειώδεις ανθρώπινες ανάγκες (τροφή, νερό, κατοικία). Ωστόσο, η οριοθέτηση της φτώχειας ως προς το εννοιολογικό περιεχόμενο και τον υπολογισμό της έκτασής της ποικίλει.

Ο ορισμός και η μέτρηση της φτώχειας με νομισματικούς όρους (monetary poverty), λαμβάνει ως κριτήριο το εισόδημα και τα επίπεδα κατανάλωσης και οδηγεί στη διάκριση «απόλυτης» και «σχετικής» φτώχειας, προσδιορισμός που επιτυγχάνεται μέσω της θέσης ενός ορίου φτώχειας (poverty line). Στο πλαίσιο αυτό η Παγκόσμια Τράπεζα ορίζει ως απόλυτη φτώχεια τη διαβίωση με ημερήσιο εισόδημα κάτω του 1\$ ή κάτω των 2\$. Ο προσδιορισμός της σχετικής φτώχειας συνδέεται με το κοινωνικό περιβάλλον, ενώ η μέτρησή της βασίζεται στην ανισότητα της κατανομής εισοδήματος και πλούτου.

Το διευρυνόμενο χάσμα των ανισοτήτων μεταξύ των κρατών αλλά και εντός αυτών εγείρει ερωτήματα αναφορικά με τις υπάρχουσες οικονομικές, πολιτικές και κοινωνικές δομές, αλλά και τις πολιτικές που ακολουθούνται. Στις αρχές της δεκαετίας του '80 συντελέστηκε η μετάβαση από την κρατικά ελεγχόμενη οικονομία στην οικονομία της αγοράς. Θεμέλιο λίθο στη διαδικασία αυτή αποτέλεσε η «Συναίνεση της Ουάσινγκτον» μέσω των αρχών που προώθησε (απελευθέρωση αγορών κλπ), στις οποίες και βασίστηκε η χάραξη αναπτυξιακής πολιτικής. Σύμφωνα με το Washington Consensus τα αίτια της φτώχειας και της υπανάπτυξης εντοπίζονται στο εσωτερικό των κρατών και όχι σε εξωτερικούς ή δομικούς παράγοντες ή ακόμα σε ένα συνδυασμό αυτών. Η κατάργηση του εμπορικού προστατευτισμού, η απελευθέρωση των αγορών, οι ιδιωτικοποιήσεις και τα διαρθρωτικά προγράμματα που εφαρμόστηκαν στον αναπτυσσόμενο κόσμο υπό την καθοδήγηση του ΔΝΤ και της Παγκόσμιας Τράπεζας δεν απέδωσαν ωστόσο τα αναμενόμενα αποτελέσματα. Ως εκ τούτου επήλθε επιδείνωση της φτώχειας και όξυνση των οικονομικών ανισοτήτων.

Οι άνθρωποι που ζουν σε συνθήκες φτώχειας στερούνται ευκαιριών και πλεονεκτημάτων. Πέραν, όμως, της ανεπάρκειας οικονομικών πόρων, η φτώχεια είναι συνυφασμένη με την πείνα ή τον υποσιτισμό και την ελλιπή πρόσβαση σε βασικά κοινωνικά αγαθά, όπως οι υπηρεσίες υγείας και η εκπαίδευση. Η συνολική, λοιπόν, αποτύπωση του φαινομένου προϋποθέτει τη διεύρυνση του προσδιορισμού αλλά και του υπολογισμού της φτώχειας με την προσθήκη κοινωνικών παραμέτρων και δεικτών. Ο οικονομολόγος Amartya Sen έχει υποστηρίξει ότι η φτώχεια συνίσταται

περισσότερο στην στέρηση βασικών ικανοτήτων παρά στη μείωση εισοδημάτων²⁰. Επομένως, η φτώχεια αποτελεί πολυδιάστατο φαινόμενο, γεγονός που δεν αντανακλάται μέσω της θεώρησής της με αποκλειστικό γνώμονα τη στέρηση υλικών αγαθών. Επιπλέον, αξιοσημείωτη είναι η τρωτότητα των φτωχών πληθυσμών σε κινδύνους, όπως η περιβαλλοντική υποβάθμιση, οι ασθένειες, οι φυσικές καταστροφές και οι ένοπλες συγκρούσεις²¹. Συνεπώς, η φτώχεια αποτελεί πολυδιάστατο φαινόμενο και υποδηλώνει στέρηση σε οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο, αποτελώντας ανασταλτικό παράγοντα για την αναπτυξιακή διαδικασία.

2.2 Η περιβαλλοντική υποβάθμιση

Η ορθολογική διαχείριση των φυσικών πόρων αποτελεί θεμέλιο λίθο της βιώσιμης ανάπτυξης, με στόχο την κάλυψη των ανθρώπινων αναγκών στο παρόν και στο μέλλον.

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση περιλαμβάνει μια σειρά παραγόντων. Η απώλεια βιοποικιλότητας, η αποδάσωση, η ερημοποίηση, η υποβάθμιση των υδάτινων πόρων, η κλιματική αλλαγή και η ατμοσφαιρική ρύπανση συνιστούν κάποιες από τις επιμέρους διαστάσεις της. Επιπλέον, η περιβαλλοντική υποβάθμιση αποτελεί απειλή για την ικανοποίηση των βασικών ανθρώπινων αναγκών, καθώς ο κύκλος της ανθρώπινης ζωής διαρθρώνεται γύρω από την εκμετάλλευση του φυσικού κεφαλαίου, δηλαδή των αγαθών και υπηρεσιών που ο άνθρωπος αποκομίζει από το περιβάλλον.

Οι φυσικοί πόροι είναι ζωτικής σημασίας για εξασφάλιση των βασικών αναγκών των φτωχών πληθυσμών (τροφή- σίτιση, κατοικία-στέγαση, ενέργεια, έσοδα). Επομένως, η επιβίωση των ανθρώπων που ζουν σε καθεστώς φτώχειας εξαρτάται άμεσα από την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων, γεγονός που συμβάλλει στην περιβαλλοντική υποβάθμιση. Η υποβάθμιση μειώνει με τη σειρά της την παραγωγικότητα των φυσικών πόρων και ως εκ τούτου προκαλείται περαιτέρω φτώχεια. Χαρακτηριστικό είναι ότι μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του '90 σχεδόν το 40% του παγκόσμιου πληθυσμού, κυρίως στις αναπτυσσόμενες χώρες, βρισκόταν αντιμέτωπο με το πρόβλημα της έλλειψης νερού. Επίσης, αξιοσημείωτο είναι ότι περίπου το 13% των

²⁰ Βλ. Bissio, R. (2004) "Do the Poor Count?" στο Bigg T. (edit.) *Survival for a Small Planet. The Sustainable Development Agenda*, Earthscan/IIED, London, σελ. 287.

²¹ Βλ. World Bank (2001) "World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty", Oxford University Press, New York, σελ. 15.

θανάτων στους φτωχούς πληθυσμούς προκαλείται από αναπνευστικές ασθένειες που οφείλονται στην ατμοσφαιρική ρύπανση ²².

2.3 Οι ένοπλες συγκρούσεις

Το Πρόγραμμα της Uppsala (Uppsala Conflict Data Program) προσδιορίζει ως ένοπλη σύγκρουση την ασυμφωνία που σχετίζεται με το πολιτικό καθεστώς και/ή την εδαφική δικαιοδοσία, όπου η χρήση ένοπλης δύναμης μεταξύ δύο μερών, εκ των οποίων το ένα τουλάχιστον αποτελεί κυβέρνηση κράτους, επιφέρει την απώλεια τουλάχιστον 25 ανθρώπινων ζωών στο πεδίο της μάχης²³. Στη μεταδιπολική εποχή η πολυμορφία των ένοπλων συγκρούσεων δυσχεραίνει τον προσδιορισμό του χαρακτήρα τους. Τα εμπλεκόμενα σε ένοπλη σύρραξη μέρη δεν είναι απαραίτητο να είναι κυρίαρχα κράτη, ενώ παράλληλα παρατηρείται σημαντική αύξηση ένοπλων συρράξεων μη διεθνούς χαρακτήρα.²⁴

Οι ένοπλες συγκρούσεις αποτελούν έναν εγγενώς καταστροφικό παράγοντα, που δρα ως μοχλός αποσταθεροποίησης σε οικονομικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό επίπεδο, υπονομεύοντας την αναπτυξιακή διαδικασία. Επομένως, η διασύνδεση ανάμεσα στις ένοπλες συγκρούσεις και τη βιώσιμη ανάπτυξη εδράζεται στην απουσία οποιασδήποτε εξέλιξης του αναπτυξιακού φαινομένου χωρίς το θεμελιώδες στοιχείο και πρωταρχικό αγαθό της ειρήνης

2.4 Σύνδεση μέσω διεθνών κειμένων

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η φτώχεια και οι ένοπλες συγκρούσεις συνδέονται με την σφαιρική προσέγγιση του αναπτυξιακού φαινομένου, μέσω των κύριων Διασκέψεων για τη βιώσιμη ανάπτυξη.

2.4.1 Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης

Η Διακήρυξη της Στοκχόλμης, αποτέλεσμα της Συνδιάσκεψης του ΟΗΕ για το ανθρώπινο περιβάλλον ανάγει την περιβαλλοντική προστασία σε ζήτημα μείζονος

²² Βλ. "Facts and Figures", *Environment and Poverty Times*, A Periodic Publication by UNEP/GRID-Arendal, No. 1, August 2002, σελ. 10

²³ Βλ. Wallenstein Peter and Sollenberg Margareta (2001) "Armed Conflict, 1989-2000", *Journal of Peace Research*, Vol. 38, No. 5, September 2001, σελ. 643. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.freewebs.com/oplenac/armed%20conflicts%201989%20to%202000.pdf>

²⁴ Βλ. Περράκης, Στ, Μαρούδα, Μ.-ΝΤ. (2001) *Ένοπλες Συρράξεις και Διεθνές Ανθρωπιστικό Δίκαιο*, Κείμενα Διεθνούς Πρακτικής, Τόμος 12, εκδ. Αντ. Ν. Σάκουλα, Αθήνα-Κομοτηνή, σ.σ. 22-23.

σημασίας²⁵ και εντοπίζει τη διασύνδεσή της με την οικονομική ανάπτυξη και την ανθρώπινη ευημερία²⁶. Επιπλέον, μέσω της Διακήρυξης τονίζεται το ζήτημα της υπανάπτυξης και κατ' επέκταση της φτώχειας του αναπτυσσόμενου κόσμου, το οποίο και συνδέεται με την περιβαλλοντική υποβάθμιση. Πέραν των ανωτέρω, η προστασία του ανθρώπινου περιβάλλοντος για τις παρούσες και μελλοντικές γενεές αναγορεύεται σε επιδιωκόμενο στόχο σε συνάρτηση με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, αλλά και την ειρήνη.

2.4.2 Η Έκθεση Brundtland

Η Έκθεση Brundtland αποτελεί ορόσημο στην κατοχύρωση της έννοιας της βιώσιμης ανάπτυξης. Διέπεται από δύο βασικούς άξονες: «ανάγκες» (“needs”), δηλαδή τις ανάγκες των φτωχών, στους οποίους κρίνεται σκόπιμο δοθεί προτεραιότητα και «όρια» (“limits”), δηλαδή τα βιοφυσικά όρια του πλανήτη, προκειμένου να ικανοποιηθούν οι ανάγκες των σημερινών αλλά και των μελλοντικών γενεών²⁷.

Συγκεκριμένα, η Έκθεση προωθεί την αντίληψη μιας οικονομικής μεγέθυνσης που θα στηρίζεται σε πολιτικές βιώσιμης διαχείρισης των φυσικών πόρων, ως αναγκαία προϋπόθεση για την αντιμετώπιση τους προβλήματος της φτώχειας που ταλανίζει τον αναπτυσσόμενο κόσμο και τονίζει το εύρος της περιβαλλοντικής υποβάθμισης. Επίσης, η αντιμετώπιση της φτώχειας και των ανισοτήτων αποτελεί προαπαιτούμενο για την επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης. Στα πλαίσια της εν λόγω Έκθεσης υπογραμμίζεται με σαφήνεια η προσέγγιση των ένοπλων συγκρούσεων ως τροχοπέδη στην επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης. Επιπλέον, γίνεται εκτενής αναφορά στο γεγονός ότι οι ένοπλες συγκρούσεις και ο ανταγωνισμός των εξοπλισμών, συνεπάγονται τη δαπάνη πόρων που θα μπορούσαν να επενδυθούν στην περιβαλλοντική προστασία και την αντιμετώπιση της φτώχειας.

2.4.3 Η Διακήρυξη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη

Αποτέλεσμα της Διάσκεψης του Ρίο υπήρξε η Διακήρυξη για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη (Declaration on Environment and Development). Πρόκειται για ένα έντονα προγραμματικό κείμενο που αποτελείται από 27 Αρχές. Σύμφωνα με την Αρχή 4 της Διακήρυξης η περιβαλλοντική προστασία ανάγεται σε αναπόσπαστο μέρος της αναπτυξιακής διαδικασίας. Η προεξέχουσα σημασία του περιβαλλοντικού παράγοντα για τη βιώσιμη ανάπτυξη καθίσταται σαφής και στην Agenda 21²⁸, καθώς ολόκληρη

²⁵ Βλ. Αρχές 2-7.

²⁶ Βλ. Αρχές 2 και 13.

²⁷ Βλ. Κεφ. 2, παρ. 1.

²⁸ Βλ. Ενότητα 2, Κεφ. 9-22.

η δεύτερη ενότητά της αναφέρεται στην περιβαλλοντική υποβάθμιση αναλύοντας τις επιμέρους διαστάσεις της (προστασία της ατμόσφαιρας, των χειρσαίων και υδάτινων πόρων, καθώς και προστασία του περιβάλλοντος από τοξικά απόβλητα και επικίνδυνες ουσίες)

Η εξάλειψη της φτώχειας σύμφωνα με τη Διακήρυξη του Ρίο (5^η αρχή) συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση για την επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης. Στο ίδιο πνεύμα κινείται και η Agenda 21²⁹, η οποία προσεγγίζει τη φτώχεια ως ένα πολυδιάστατο πρόβλημα, η αντιμετώπιση του οποίου κρίνεται αναγκαία για τη διασφάλιση της βιώσιμης ανάπτυξης. Αναφορικά με τις ένοπλες συγκρούσεις σημαντική είναι η 24^η Αρχή, η οποία αναγνωρίζει τον πόλεμο ως εγγενώς καταστροφικό για την πραγμάτωση του αναπτυξιακού φαινομένου³⁰. Επιπλέον, τονίζει την υποχρέωση των κρατών για προστασία του περιβάλλοντος κατά τη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο. Η 25^η Αρχή της Διακήρυξης έρχεται να επισφραγίσει τη θεμελιώδη σημασία της ειρήνης για τη βιώσιμη ανάπτυξη χαρακτηρίζοντας την ειρήνη, την ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος ως έννοιες αλληλεξαρτώμενες και αδιαίρετες. Τέλος, σύμφωνα με την 25^η αρχή η ειρήνη, η ανάπτυξη και η προστασία του περιβάλλοντος είναι έννοιες αλληλεξαρτώμενες και αδιαίρετες.

2.4.4 Η Διακήρυξη της Χιλιετίας

Στα πλαίσια της αντιμετώπισης των βασικών παγκόσμιων αναπτυξιακών προκλήσεων υιοθετήθηκε το 2000 από 189 έθνη η Διακήρυξη της Χιλιετίας, με την οποία τέθηκαν 8 συγκεκριμένοι αναπτυξιακοί στόχοι (MDGs)³¹. Μέσω της Διακήρυξης της Χιλιετίας αναγνωρίζεται ότι η ανάπτυξη βασίζεται στα θεμέλια της ειρήνης και της ασφάλειας. Επιπλέον, αναδεικνύεται η αλληλεξάρτηση μεταξύ φτώχειας και βιώσιμης ανάπτυξης, αλλά και ο κυρίαρχος ρόλος του περιβάλλοντος στην αναπτυξιακή διαδικασία.

²⁹ Βλ. Ενότητα 1, κεφ.3 παρ. 31.-3.12.

³⁰ Βλ. Χατζηκωνσταντίνου, Κ. (2003) «Πόλεμος και προστασία του περιβάλλοντος: Η περίπτωση της Συνθήκης της Ottawa», στο Τσάλτας, Γρ., Ι. (επιμ.) *Γιοχάνεσμπουργκ – Το Περιβάλλον μετά τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη*, εκδ. Ι. Σιδέρης, σ.σ. 99-104.

³¹ Ως Αναπτυξιακοί Στόχοι της Χιλιετίας ορίστηκαν οι εξής: 1) εξάλειψη της απόλυτης φτώχειας και πείνας, 2) επίτευξη σε παγκόσμιο επίπεδο της βασικής εκπαίδευσης, 3) προώθηση της ισότητας των δύο φύλων και ενδυνάμωση της θέσης της γυναίκας, 4) μείωση της παιδικής θνησιμότητας, 5) βελτίωση της υγείας των μητέρων, 6) καταπολέμηση του HIV/AIDS, της ελονοσίας και άλλων ασθενειών, 7) εξασφάλιση της αειφορίας του περιβάλλοντος και 8) ανάπτυξη μιας Παγκόσμιας Αναπτυξιακής Συνεργασίας. Οι ανωτέρω 8 στόχοι, οι οποίοι θα πρέπει να επιτευχθούν έως το 2015, επιμερίζονται σε 8 μετρήσιμους στόχους που μετρώνται από 48 δείκτες.

2.4.5 Η Διακήρυξη για τη Αειφόρο Ανάπτυξη

Η Διακήρυξη για την Αειφόρο Ανάπτυξη, αποτελεί περισσότερο ένα πολιτικό ευχολόγιο σε αντιδιαστολή με το νομικό χαρακτήρα της Διακήρυξης του Ρίο (Τσάλτας- Γιοχάνεσμπουργκ 39-41). Ωστόσο, μέσω της Διακήρυξης του Γιοχάνεσμπουργκ επαναβεβαιώνεται η δέσμευση της διεθνούς κοινότητας στη βιώσιμη ανάπτυξη, όπως αυτή διαρθρώνεται γύρω από τους τρεις αλληλεξαρτώμενους πυλώνες της (οικονομική ανάπτυξη – κοινωνική ανάπτυξη – περιβαλλοντική προστασία) (1,5). Τόσο η Διακήρυξη (11,12) όσο και το Σχέδιο Εφαρμογής του Γιοχάνεσμπουργκ (II,7) αναγνωρίζουν την εξάλειψη της φτώχειας (11,12) ως κύρια πρόκληση στην επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης, ιδιαίτερα στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Στο πλαίσιο των προκλήσεων συγκαταλέγεται και η περιβαλλοντική υποβάθμιση (11,13), καθώς, όπως υπογραμμίζει το Σχέδιο Εφαρμογής (IV, 24 – το Σχέδιο Εφαρμογής προτείνει μια σειρά δράσεων σχετικά με την αντιμετώπιση των επιμέρους πτυχών της περιβαλλοντικής υποβάθμισης: διαχείριση υδάτινων πόρων, κλιματική αλλαγή, ατμοσφαιρική ρύπανση, ερημοποίηση, απώλεια βιοποικιλότητας, αποδάσωση), η βιώσιμη διαχείριση των φυσικών πόρων αποτελεί συστατικό στοιχείο της βιώσιμης ανάπτυξης. Επιπλέον, επαναδιατυπώνεται η απαραίτητη προϋπόθεση της ειρήνης στην αναπτυξιακή διαδικασία (Σχέδιο Εφαρμογής, 138) και οι ένοπλες συγκρούσεις αναγνωρίζονται ως απειλή στην επίτευξη της βιώσιμης ανάπτυξης (Διακήρυξη, 19).

3. Επαναπροσδιορίζοντας την έννοια της ασφάλειας: η περιβαλλοντική διάσταση

3.1 Η έννοια της ασφάλειας

Η έννοια της ασφάλειας υπό το πρίσμα της κλασικής προσέγγισης του όρου συνδέεται με την προστασία και κατοχύρωση της εθνικής κυριαρχίας του κράτους με όρους εδαφικής ακεραιότητας³². Στο πλαίσιο αυτό βασική επιδίωξη αποτελεί η προστασία της εδαφικής επικράτειας του κράτους, αλλά και η επέκταση της επιρροής του μέσω της στρατιωτικής ισχύος. Συνεπώς, σημείο εστίασης αποτελεί η εθνική ασφάλεια, η οποία ταυτίζεται με την στρατιωτική ασφάλεια και την επιβίωση του κράτους. Με βάση την παραπάνω θεώρηση οι απειλές για την ασφάλεια είναι στρατιωτικού χαρακτήρα και εξωτερικές, δηλαδή προέρχονται εκτός των εδαφικών συνόρων του κράτους.

Η ανωτέρω κρατο-κεντρική θεώρηση της ασφάλειας (state security) και ο προσδιορισμός της με όρους στρατιωτικής ισχύος κυριάρχησε έως το τέλος του Ψυχρού Πολέμου. Στη μεταδιπολική εποχή οι απειλές για την ασφάλεια προσλαμβάνουν σύνθετη μορφή, καθώς δεν είναι απαραίτητα στρατιωτικού χαρακτήρα και δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν με στρατιωτικά μέσα. Επιπλέον, η ασφάλεια σε επίπεδο κράτους (εθνική ασφάλεια) δεν συνεπάγεται απαραίτητα ασφάλεια σε επίπεδο ανθρώπων³³. Στην κατεύθυνση αυτή ο Barry Buzan αναπτύσσει ένα θεωρητικό πλαίσιο για την έννοια της ασφάλειας και την ανθρώπινη διάστασή της, εντοπίζοντας 5 επιμέρους τομείς με δραστική επίδραση στην επίτευξή της. Συγκεκριμένα, αναφέρει τον στρατιωτικό, τον πολιτικό, τον οικονομικό, τον κοινωνικό και τον περιβαλλοντικό τομέα³⁴.

Η στενή θεώρηση της έννοιας της ασφάλειας δεν αντανακλά την αλληλεξάρτηση της διεθνούς κοινότητας στον 21^ο αιώνα και τον πολυδιάστατο χαρακτήρα των σύγχρονων προκλήσεων. Η ανάδειξη της ανάγκης για μία ολιστική προσέγγιση οδήγησε στη διεύρυνση της έννοιας της ασφάλειας και στην ανάδυση του όρου «ανθρώπινη ασφάλεια» (human security).

³² Για την προσέγγιση της ασφάλειας μέσω των σχολών σκέψης των διεθνών σχέσεων και ειδικότερα του ρεαλισμού, του φιλελευθερισμού, του κονστρουκτιβισμού και της κριτικής θεωρίας βλ. Williams, P.D. (2008) (ed) *Security Studies: An Introduction*, Routledge, USA and Canada, σ.σ. 15-43, 59-72 και 89-102.

³³ Βλ. Human Security Centre (2005), *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century*, Oxford University Press, New York, σελ. 8. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:

<http://www.humansecurityreport.info/index.php?option=content&task=view&id=28&Itemid=63>

³⁴ Βλ. Williams, P.D. (2008), *op.cit.*, σ.σ. 3-4.

3.2 Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στην ανάπτυξη και την ασφάλεια. Ωστόσο, η προαναφερόμενη αντίληψη δεν στοχεύει στην αντικατάσταση της κλασικής προσέγγισης (εθνική ασφάλεια), αλλά στην συμπλήρωσή της, καθώς η ύπαρξη σταθερών κρατικών δομών και θεσμών και η προστασία των πολιτών από εξωτερικές επιθέσεις δεν επαρκούν για την επίτευξη της ανθρώπινης ασφάλειας, αλλά αποτελούν προαπαιτούμενό της³⁵. Η Επιτροπή για την Ανθρώπινη Ασφάλεια (Commission on Human Security) προσδιορίζει την ανθρώπινη ασφάλεια ως προστασία του ζωτικού πυρήνα της ανθρώπινης ζωής, υποδηλώνοντας τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες, κατά τρόπους που ενισχύουν την ανθρώπινη ολοκλήρωση (αυτοεκπλήρωση). Σύμφωνα με τον πρώην Γ.Γ των Η.Ε, Kofi Annan, η ανθρώπινη ασφάλεια αποτελεί ένα συνεκτικό θεωρητικό σχήμα, που περιλαμβάνει βασικά στοιχεία της ειρήνης, της ασφάλειας και της ανάπτυξης. Ως εκ τούτου η ανθρώπινη ασφάλεια ενσωματώνει όχι μόνο την απουσία ένοπλων συγκρούσεων, αλλά και τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη χρηστή διακυβέρνηση, τη μείωση της φτώχειας και την πρόσβαση στην εκπαίδευση και στην υγειονομική περίθαλψη

Η έννοια της ανθρώπινης ασφάλειας εμφανίζεται για πρώτη φορά και αναλύεται στα επιμέρους επίπεδά της το 1994 στα πλαίσια της ετήσιας έκθεσης του UNDP για την ανθρώπινη ανάπτυξη. Η προσέγγιση αυτή συσχετίζει την ασφάλεια με τον άνθρωπο ως μεμονωμένη οντότητα δίνοντας έμφαση στην ανθρώπινη διάσταση της ασφάλειας. Επομένως, πρόκειται για μία ευρεία ανθρωποκεντρική έννοια, που περιλαμβάνει την ελευθερία από τη φτώχεια, το θάνατο, τον πόνο, το φόβο ή οτιδήποτε άλλο προκαλεί στον άνθρωπο έλλειψη ασφάλειας. Η αντίληψη αυτή συνεπάγεται την ελευθερία από την ανάγκη (freedom of want) και την ελευθερία από το φόβο (freedom of fear). Επομένως, η στόχευση της ανθρώπινης ασφάλειας είναι διττή, καθώς περιλαμβάνει την ικανοποίηση βασικών ανθρώπινων αναγκών (π.χ. τροφή, στέγη, νερό, υγεία), αλλά και τη διασφάλιση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Η διεύρυνση της έννοιας της ασφάλειας αντανακλά το μεταβαλλόμενο διεθνές περιβάλλον. Οι ενδοκρατικές (intra-state) συγκρούσεις, που υπερέχουν αριθμητικά των διακρατικών (inter-state), συνιστούν σημαντική απειλή για τη διεθνή ειρήνη και ασφάλεια.

Επιπλέον, το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης έχει συμβάλλει στο μετασχηματισμό των σχέσεων τόσο μεταξύ των κρατών, όσο και στο εσωτερικό τους. Σύμφωνα με προβλέψεις της Παγκόσμιας Τράπεζας για τον χρονικό ορίζοντα των επόμενων 25 ετών, η παγκοσμιοποίηση, η οποία συνεισφέρει στην αύξηση του μέσου εισοδήματος και την οικονομική μεγέθυνση, με τις αναπτυσσόμενες χώρες να διαδραματίζουν

³⁵ Βλ. Commission on Human Security (2003) *Human Security Now*, Commission on Human Security, New York. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/English/FinalReport.pdf>, σ.σ. 3-4.

κεντρικό ρόλο στη διαδικασία αυτή, πρόκειται να συνοδευτεί από διευρυνόμενες οικονομικές ανισότητες και αύξηση των περιβαλλοντικών πιέσεων, παράγοντες που μπορούν να λειτουργήσουν ως μοχλοί αποσταθεροποίησης³⁶.

Επιπλέον, στα πλαίσια της Έκθεσης των Η.Ε *A More Secure World* κάθε φαινόμενο ή διαδικασία που επιφέρει απώλεια ανθρώπινης ζωής σε ευρεία κλίμακα ή μείωση στις ευκαιρίες ζωής (life chances) και υπονομεύει το κράτος ως βασική μονάδα του διεθνούς συστήματος, συνιστά απειλή για τη διεθνή ασφάλεια. Με γνώμονα την ανωτέρω αντίληψη εντοπίζονται 6 ομάδες απειλών στο πλαίσιο των οποίων συγκαταλέγονται η φτώχεια, η περιβαλλοντική υποβάθμιση και οι ένοπλες συγκρούσεις³⁷:

1. Οικονομικές και κοινωνικές απειλές, συμπεριλαμβανομένης της φτώχειας, των μολυσματικών ασθενειών και της περιβαλλοντικής υποβάθμισης
2. Οι διακρατικές συγκρούσεις (inter-state conflict)
3. Οι ενδοκρατικές συγκρούσεις (internal conflict), περικλείοντας τους εμφύλιους πολέμους, τη γενοκτονία και άλλες ευρείας κλίμακας φρικαλεότητες
4. Τα πυρηνικά, ραδιολογικά, χημικά και βιολογικά όπλα
5. Η τρομοκρατία και
6. Το διεθνικό οργανωμένο έγκλημα.

Οι σύγχρονες απειλές, σύμφωνα με την Έκθεση, υπερβαίνουν τα εθνικά σύνορα και η αντιμετώπισή τους, στην οποία προεξέχοντα ρόλο διαδραματίζουν τα κυρίαρχα κράτη, απαιτεί συλλογικές στρατηγικές και θεσμούς, καθώς και μία αίσθηση συλλογικής ευθύνης³⁸.

Οι ένοπλες συγκρούσεις αποτελούν άμεση απειλή για την ανθρώπινη ασφάλεια, καθώς επιφέρουν απώλεια ανθρώπινων ζωών και καταπάτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Οι επιπτώσεις των ένοπλων συγκρούσεων εκτεινόμενες σε όλα τα επίπεδα διαβρώνουν κάθε αναπτυξιακή προοπτική.

Η φτώχεια συνεπάγεται τη μη ικανοποίηση βασικών ανθρώπινων αναγκών και συνεπώς οδηγεί στην έλλειψη ευκαιριών, αλλά και στην έκθεση του ανθρώπου σε ανασφάλεια, δημιουργώντας πρόσφορο έδαφος για την ανάπτυξη εντάσεων και συγκρούσεων. Περίπου 1,2 δισ. ανθρώπων ζουν με λιγότερο από ένα δολάριο την ημέρα και 1,6 δισ. ανθρώπων με λιγότερο από 2 δολάρια την ημέρα.

Το περιβάλλον είναι ένα πολύπλοκο δυναμικό σύστημα, στο οποίο βασίζεται ολόκληρο το φάσμα της ανθρώπινης ζωής και δραστηριότητας. Συνεπώς, η περιβαλλοντική υποβάθμιση συνιστά απειλή για την ανθρώπινη ασφάλεια σε

³⁶ Βλ. World Bank (2007) *Global Economic Prospects: Managing the Next Wave of Globalization*, World Bank, Washington, σ.σ 52-97 και 141-164

³⁷ Βλ. United Nations (2004) *A more Secure World. Our Shared Responsibility*, Report of the High-Level Panel on Threats, Challenges and Change, σελ. 2.

³⁸ Βλ. United Nations (2004), *op.cit.*, σελ. 9.

περιφερειακό και διεθνές επίπεδο. Η κλιματική αλλαγή προκαλεί ήδη σοβαρές επιπτώσεις στο οικοσύστημα, ενώ η ερημοποίηση μειώνει δραστικά τα καλλιεργήσιμα εδάφη (ατμοσφαιρική ρύπανση, έλλειψη πρόσβασης σε υδάτινους πόρους και καθαρό νερό). Η περιβαλλοντική ασφάλεια είναι θεμελιώδους σημασίας για την ευημερία και την ανάπτυξη των σημερινών αλλά και των μελλοντικών γενεών.

Οι απειλές για την ανθρώπινη ασφάλεια δεν μπορούν ν' αντιμετωπιστούν αποτελεσματικά στο πλαίσιο της παραδοσιακής κρατο-κεντρικής θεώρησης της ασφάλειας (state security), που βασίζεται στην προστασία της εθνικής δικαιοδοσίας, καθώς οι επιμέρους προκλήσεις και πτυχές της αλληλοσυνδέονται και αλληλοεξαρτώνται.

Η θεώρηση της ανθρώπινης ασφάλειας απεγκλωβίζει την έννοια της ασφάλειας από την αποκλειστικά στρατιωτική της διάσταση και υπογραμμίζει τους μη στρατιωτικούς παράγοντες που συνιστούν απειλή στην επίτευξή της. Οι οικονομικές ανισότητες και η περιβαλλοντική υποβάθμιση ενέχουν αποσταθεροποιητικό χαρακτήρα, καθώς μπορούν να συμβάλλουν καθοριστικά στην πυροδότησή ή την όξυνση ένοπλων συγκρούσεων.

3.3 Η περιβαλλοντική διάσταση

Κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών η κρισιμότητα των περιβαλλοντικών προβλημάτων αναδεικνύεται ολοένα και πιο έντονα. Η ανθρώπινη ύπαρξη, όπως προαναφέρθηκε, εξαρτάται άμεσα από την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Επιπλέον, η περιβαλλοντική συνιστώσα αποτελεί δομικό στοιχείο της ανθρώπινης ανάπτυξης σε παγκόσμιο, περιφερειακό και εθνικό επίπεδο. Η όξυνση, η κρισιμότητα και ο διασυννοριακός χαρακτήρας των περιβαλλοντικών προβλημάτων, όπως η κλιματική αλλαγή και η υποβάθμιση των υδάτινων πόρων, σε συνδυασμό με την πολυεπίπεδη διάχυση των επιπτώσεων της περιβαλλοντικής υποβάθμισης οδήγησαν στην ανάδυση της περιβαλλοντικής διάστασης της ασφάλειας.

Στα πλαίσια της θεώρησης της περιβαλλοντικής ασφάλειας, υποστηρίζεται ότι η περιβαλλοντική υποβάθμιση δύναται να πυροδοτήσει ή να επιτείνει διεθνείς ή εσωτερικές ένοπλες συρράξεις. Σύμφωνα με αυτή τη θεώρηση διακρίνονται τρεις κατηγορίες περιβαλλοντικών συγκρούσεων:

1. Ανεπάρκειας (scarcity) φυσικών πόρων (π.χ. υδάτινοι πόροι, καλλιεργήσιμοι γη)
2. Ταυτότητας (group identity), καθώς ενδέχεται να διαμορφωθούν σχέσεις αντιπαλότητας μεταξύ πληθυσμιακών ομάδων λόγω μαζικών μετακινήσεων
3. Στέρησης (deprivation), λόγω αυξανόμενης φτώχειας και εσωτερικών ανισοτήτων.

4. Το τρίπτυχο περιβαλλοντικής υποβάθμισης, φτώχειας και ένοπλων συγκρούσεων

4.1 Η αμφίδρομη σχέση περιβαλλοντικής υποβάθμισης και φτώχειας

Η σχέση ανάμεσα στην φτώχεια και την περιβαλλοντική υποβάθμιση έχει σύνθετο χαρακτήρα και είναι αμφίδρομη. Παρά τη δέσμευση της διεθνούς κοινότητας μέσω των Αναπτυξιακών Στόχων της Χιλιετίας (MDGs) περί μείωσης της φτώχειας, 1.4 δισεκατομμύρια άνθρωποι συνεχίζουν να διαβιούν σε απόλυτη φτώχεια, ενώ περίπου 2 δισεκατομμύρια ζουν με 2 δολάρια την ημέρα.

Η θεώρηση της φτώχειας ως αίτιο περιβαλλοντικής υποβάθμισης απαντάται ήδη από τη Διάσκεψη της Στοκχόλμης του 1972. Προς τούτο συνηγορεί και η έκθεση Brundtland, η οποία αναφέρει ότι «η ίδια η φτώχεια ρυπαίνει το περιβάλλον», καθώς εκείνοι που βρίσκονται σε καθεστώς φτώχειας και πείνας συχνά καταστρέφουν το άμεσο περιβάλλον τους, προκειμένου να επιβιώσουν. Ως εκ τούτου η καταπολέμηση της φτώχειας αποτελεί προαπαιτούμενο για την επίτευξη ανάπτυξης προς μια περιβαλλοντικά ορθή κατεύθυνση³⁹.

Ωστόσο, η υπερεκμετάλλευση των περιβαλλοντικών πόρων δεν αφορά μόνο σε ανθρώπους που βρίσκονται σε καθεστώς φτώχειας. Επομένως, το πρόβλημα της περιβαλλοντικής υποβάθμισης δεν επιλύεται μόνο μέσω με της αντιμετώπισης της φτώχειας και άρα καθίσταται αναγκαία η εφαρμογή συνδυαστικών πολιτικών⁴⁰.

Η κλιματική αλλαγή, η ερημοποίηση, η απώλεια αρόσιμης γης, η έλλειψη υδάτινων πόρων, η υπεραλίευση, η αποδάσωση και η μεταβολή των οικοσυστημάτων συμβάλλουν δραστικά στη διατήρηση και επιδείνωση του φαινομένου της φτώχειας. Στον αναπτυσσόμενο κόσμο η χρήση της γης για αγροτικές καλλιέργειες και βοσκοτόπους είναι θεμελιώδους σημασίας για τη διαβίωση των φτωχών πληθυσμών. Ωστόσο, περισσότεροι από 1 δισεκατομμύριο άνθρωποι ζουν σε περιοχές εκτεθειμένες στον κίνδυνο της ερημοποίησης και ως εκ τούτου δεν έχουν πρόσβαση σε γόνιμα εδάφη. Επίσης, ενισχυτικά προς τη φτώχεια λειτουργεί και η υποβάθμιση των παράκτιων περιοχών, στις οποίες κατοικεί μεγάλο ποσοστό του παγκόσμιου, αλλά και των βιολογικών πόρων των ωκεανών. Τα ανωτέρω δεδομένα προσλαμβάνουν ιδιαίτερη σημασία καθώς σημαντικό μέρος του πληθυσμού των αναπτυσσόμενων χωρών ασχολείται με τη γεωργία, την κτηνοτροφία και την αλιεία.

³⁹ Βλ. Baker, S. (2006), op. cit., σελ. 39.

⁴⁰ Ο συσχετισμός φτώχειας – περιβαλλοντικής υποβάθμισης διαφέρει στον αναπτυσσόμενο Βορρά. Βλ. Baker, S. (2006), op.cit., σελ. 40 και Dobson, A. (2000) “Sustainable Development and the Defence of the Natural World” στο Lee, K., Holland, A., McNeill, D. (eds) *Global Sustainable Development in the 21st Century*, Edinburgh University Press, Great Britain, σελ. 52.

Εξίσου σημαντικός είναι ο κατακερματισμός των δασών, που παρέχουν πληθώρα αγαθών και υπηρεσιών (ξύλεια, τροφή, φάρμακα, ίνες). Η υποβάθμιση των περιβαλλοντικών πόρων οξύνει το φαινόμενο της φτώχειας, καθώς δυσχεραίνεται η ικανοποίηση βασικών ανθρώπινων αναγκών. Αξιοσημείωτο είναι ότι η πλειοψηφία των ένοπλων συγκρούσεων διεξάγεται σε αναπτυσσόμενες χώρες που αντιμετωπίζουν υψηλά ποσοστά φτώχειας. Συνεπώς, το δίπολο περιβαλλοντικής υποβάθμισης και φτώχειας δύναται να ενισχύσει εντάσεις ή και να πυροδοτήσει συγκρούσεις στον αναπτυσσόμενο κόσμο.

Δημογραφική πίεση και αστικοποίηση

Το φαινόμενο του υπερπληθυσμού, που εντοπίζεται με μεγαλύτερη έξαρση στις αναπτυσσόμενες χώρες, αποτελεί επιβαρυντικό παράγοντα στη σχέση περιβαλλοντική υποβάθμισης, φτώχειας και ένοπλων συγκρούσεων.

Καθημερινά προστίθενται 200.000 άνθρωποι στον παγκόσμιο πληθυσμό, ο οποίος το 2006 ανερχόταν σε 6,7 δισεκατομμύρια κατοίκους και αναμένεται να αυξηθεί κατά 1/3 εντός των επόμενων 4 δεκαετιών, αύξηση που αφορά κυρίως στον αναπτυσσόμενο κόσμο⁴¹. Η ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση εγείρει ερωτήματα σχετικά με τη δυνατότητα ικανοποίησης των ανθρώπινων αναγκών δεδομένου του πεπερασμένου χαρακτήρα του οικοσυστήματος. Η εξασφάλιση τροφής, νερού, κατοικίας και ενέργειας για έναν ολοένα αυξανόμενο πληθυσμό απαιτεί αύξηση στη βιομηχανική παραγωγή, τις αγροτικές καλλιέργειες, το εμπόριο και την κατανάλωση ενέργειας⁴². Αυτό συνεπάγεται εντατικοποίηση της εκμετάλλευσης των φυσικών πόρων και άσκηση περαιτέρω περιβαλλοντικών πιέσεων. Ενδεικτικές ως προς το ανωτέρω είναι οι εκτιμήσεις σχετικά με την αγροτική παραγωγή, η οποία προβλέπεται ότι θα χρειαστεί σχεδόν να διπλασιαστεί στις επόμενες τρεις δεκαετίες.

Η πληθυσμιακή αύξηση επιτείνει μία σειρά προβλημάτων που ταλανίζουν τις αναπτυσσόμενες χώρες, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η φτώχεια και η περιβαλλοντική υποβάθμιση, καθιστώντας περισσότερο δυσχερή την αποτελεσματική διαχείριση τους⁴³. Τούτο ενισχύεται από την ανεπάρκεια κοινωνικών και οικονομικών δομών, θεσμικής θωράκισης, αλλά και από το έλλειμμα χρηστής διακυβέρνησης και την πολιτική αστάθεια που εντοπίζονται στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Παράλληλα, η δημογραφική πίεση σε συνάρτηση με τους ανωτέρω παράγοντες δύναται να συμβάλλει στην αποσταθεροποίηση μιας αναπτυσσόμενης κοινωνίας μέσω της αποδυνάμωσης της κοινωνικής συνοχής.

⁴¹ Βλ. UNDP (2009) Human Development Report 2009, Overcoming Barriers: Human Mobility and Development, UNDP, New York, σελ. 43.

⁴² Βλ. Ρουμελιώτης, Π. (2002) *Παγκόσμια Διακυβέρνηση ή Ηγεμονική Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, σελ. 320.

⁴³ Η πληθυσμιακή αύξηση έχει αρνητικό αντίκτυπο και σε ζητήματα όπως η πείνα και οι επιδημικές ασθένειες.

Η σχέση ανάμεσα στη ραγδαία πληθυσμιακή αύξηση⁴⁴ και την φτώχεια έχει αποτελέσει αντικείμενο εκτενούς ανάλυσης και μελέτης. Σύμφωνα με την παραδοσιακή μαλθουσιανή θεώρηση τα πληθυσμιακά μεγέθη υπερβαίνουν τη φέρουσα ικανότητα του οικοσυστήματος και των διαθέσιμων φυσικών πόρων, προκαλώντας κατά συνέπεια επιδείνωση της φτώχειας. Στον αντίποδα της ανωτέρω θεωρίας υποστηρίζεται ότι η ικανοποίηση των αναγκών του ανθρώπινου πληθυσμού θα καταστεί δυνατή, παρά την αλματώδη αύξησή του και τα δεδομένα γεωφυσικά όρια του πλανήτη, μέσω της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου. Το ανωτέρω μπορεί να επιτευχθεί μέσω της χρήσης νέων τεχνολογιών στην αγροτική παραγωγή και τη διαχείριση των υδάτινων πόρων, αλλά και την αξιοποίηση των ανανεώσιμων πηγών ενέργειας⁴⁵. Ωστόσο, ο αναπτυσσόμενος κόσμος δεν διαθέτει τα απαραίτητα οικονομικά και τεχνολογικά μέσα, προκειμένου να στραφεί προς αυτήν την κατεύθυνση, ενώ παράλληλα βρίσκεται υπό το επαχθές βάρος προβλημάτων, όπως η φτώχεια και οι ένοπλες συγκρούσεις.

Επίσης, το ζήτημα της δημογραφικής πίεσης σχετίζεται άμεσα με τη συγκέντρωση πληθυσμού στα αστικά κέντρα του αναπτυσσόμενου κόσμου, που αποτελούν εστίες κοινωνικών και περιβαλλοντικών προβλημάτων⁴⁶. Σύμφωνα με εκτιμήσεις των ΟΗΕ, η πληθυσμιακή αύξηση που θα συντελεστεί κατά τη χρονική περίοδο 2000-2030 θα λάβει χώρα σχεδόν εξολοκλήρου στα αστικά κέντρα των αναπτυσσόμενων χωρών. Ως εκ τούτου υπολογίζεται ότι έως το 2030 περίπου το 60% του πληθυσμού των αναπτυσσόμενων χωρών θα κατοικεί στις πόλεις. Η πληθυσμιακή αύξηση στον αναπτυσσόμενο Νότο σε συνδυασμό με τα καταναλωτικά πρότυπα του εκβιομηχανισμένου κόσμου εντείνουν την απαίτηση επί των περιορισμένων διαθέσιμων φυσικών πόρων (scarce resources). Καθώς, λοιπόν, προκαλείται υπερεκμετάλλευση των φυσικών πόρων, δυσχεραίνεται η ικανοποίηση των βασικών αναγκών των φτωχών πληθυσμών, δυσχεραίνοντας περαιτέρω τους όρους διαβίωσής τους. Ως εκ τούτου, η δημογραφική πίεση αποτελεί σημαντική παράμετρο στη σχέση φτώχειας και περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

⁴⁴ Σχετικά με την αλματώδη πληθυσμιακή αύξηση σε παγκόσμιο επίπεδο ενδεικτικά αναφέρεται ότι ο παγκόσμιος πληθυσμός έφτασε το 1 δισεκατομμύριο κατοίκους μόλις το 1804, ενώ μετά τη βιομηχανική επανάσταση και μέχρι το 1960 είχε τριπλασιαστεί φτάνοντας τα 3 δισεκατομμύρια κατοίκους, αριθμός που διπλασιάστηκε μέχρι το τέλος του 20^{ου} αιώνα, κάνοντας τον παγκόσμιο πληθυσμό να ξεπερνάει τα 6 δισεκατομμύρια κατοίκους, βλ. Ρουμελιώτης, Π. (2002), *op.cit.*, σελ. 317.

⁴⁵ Βλ. Ρουμελιώτης, Π. (2002), *op.cit.*, σελ. 319.

⁴⁶ Ωστόσο, έχει υποστηριχθεί ότι η περιβαλλοντική υποβάθμιση στις πόλεις αποτελεί αποτέλεσμα των καταναλωτικών προτύπων ομάδων υψηλού εισοδήματος. Ως εκ τούτου, σύμφωνα με αυτήν την άποψη, τα υψηλά ποσοστά φτώχειας στα αστικά κέντρα της Αφρικής, της Ασίας και της Λατινικής Αμερικής συνέβαλαν όχι στην επιδείνωση, αλλά στη σταθεροποίηση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης λόγω των χαμηλών επιπέδων στην κατανάλωση, τη χρήση φυσικών πόρων, αλλά και την παραγωγή αποβλήτων. Βλ. Satterthwaite, D. (2004) "Development in an Urban Context" *Poverty and Environment Times*, A Periodic Publication by UNEP/GRID-Arendal, No. 2, March 2004, σ.σ. 2-3.

4.2 Ένοπλες συγκρούσεις και περιβαλλοντική υποβάθμιση

Η σχέση ένοπλων συγκρούσεων και περιβαλλοντικής υποβάθμισης επιδέχεται διττής ερμηνείας. Τούτο συνεπάγεται τη θεώρηση της περιβαλλοντικής υποβάθμισης τόσο ως θρυαλλίδα, όσο και ως αποτέλεσμα των ένοπλων συγκρούσεων.

Χαρακτηριστικά ένοπλων συγκρούσεων

Μετά το τέλος του Β'Π.Π εντοπίζονται αλλαγές στη συχνότητα και το χαρακτήρα των ένοπλων συγκρούσεων σε σχέση με προγενέστερες περιόδους. Ενδεικτικά αναφέρονται τα εξής:

- Περιορίζονται σημαντικά οι διακρατικές ένοπλες συρράξεις, ιδίως μετά τα μέσα της δεκαετίας του '70, ενώ παράλληλα αυξάνονται σημαντικά οι εσωτερικές ένοπλες συρράξεις και η εμπλοκή σε αυτές μη κρατικών δρώντων⁴⁷. Η μείωση των διεθνών ένοπλων συγκρούσεων αποδίδεται σε μία σειρά παραγόντων, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η αύξηση των δημοκρατικών καθεστώτων. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι κατά το έτος 1946 τα κράτη με δημοκρατικό πολίτευμα ανέρχονταν σε 20, αριθμός που το 2005 είχε φτάσει τα 88. Επιπλέον, η οικονομική παγκοσμιοποίηση και η συνεπαγόμενη αλληλεξάρτηση της διεθνούς κοινότητας σε οικονομικό επίπεδο αυξάνει το κόστος και παράλληλα μειώνει τα οφέλη από τη διεξαγωγή ένοπλων συγκρούσεων διεθνούς χαρακτήρα.
- Μειώνεται ο φόρος αίματος στο πεδίο μάχης των ένοπλων συγκρούσεων. Το 1950 τα θύματα στο πεδίο μάχης ανέρχονταν σε 38.000 ανά έτος, αριθμός που το 2005 ανερχόταν σε 700⁴⁸.
- Πέραν των ανωτέρω, κατά τις τελευταίες δεκαετίες οι ένοπλες συγκρούσεις έχουν συνολικά μειωθεί. Για παράδειγμα, κατά τη χρονική περίοδο 1991-1992 λάμβαναν χώρα 52 ένοπλες συγκρούσεις, αριθμός που μειώθηκε κατά 40% περίπου στη διάρκεια της περιόδου 1992-2005.
- Επιπλέον, η μεταψυχροπολεμική περίοδος χαρακτηρίζεται από ένοπλες συρράξεις μικρότερης έντασης. Επίσης, σημαντική παράμετρο αποτελεί η κινητοποίηση και η δέσμευση της διεθνούς κοινότητας μέσω του ΟΗΕ σχετικά με την πρόληψη συγκρούσεων και τη διατήρηση της ειρήνης⁴⁹.

⁴⁷ Βλ. Lowe, V., Roberts, A., Welsh, J., Zaum, D. (2008) (eds) *The United Nations Security Council and War, The Evolution of Thought and Practice since 1945*, Oxford University Press, New York, σελ. 44.

⁴⁸ Ωστόσο, ο υπολογισμός των θυμάτων στο πεδίο μάχης δεν περιλαμβάνει τον αστικό πληθυσμό ή τους θανάτους που αποτελούν έμμεση επίπτωση των ένοπλων συγκρούσεων (λόγω π.χ. επιδείνωσης ασθενειών/υποσιτισμού), βλ. Williams, P.D. (2008) (ed) *Security Studies: An Introduction*, Routledge, USA and Canada, σελ. 159.

⁴⁹ Ibid.

Σύμφωνα με την Επιτροπή Ανθρώπινης Ανάπτυξης τα κυριότερα αίτια των μη διεθνών ένοπλων συρράξεων, που αποτελούν και την πλειοψηφία, είναι τα εξής:

- ο Ο ανταγωνισμός για την πρόσβαση σε φυσικούς πόρους.
- ο Η ξαφνική μετάβαση σε πολιτικό ή οικονομικό επίπεδο.
- ο Η όξυνση ανισοτήτων μεταξύ πληθυσμών και κοινοτήτων.
- ο Η αύξηση εγκληματικότητας, διαφθοράς και παράνομων δραστηριοτήτων.
- ο Ο αδύναμος και ασταθής χαρακτήρας πολιτικών καθεστώτων και θεσμών.
- ο Οι πολιτικές ταυτότητας (identity politics) και η ιστορική κληρονομιά, όπως στην περίπτωση της αποικιοκρατίας.

Αξιοσημείωτο είναι ότι σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις σημαντικό ρόλο διαδραματίζουν τα οικονομικά κίνητρα⁵⁰.

4.2.1 Η περιβαλλοντική υποβάθμιση ως αίτιο ένοπλων συγκρούσεων

Οι περιβαλλοντικοί παράγοντες συνιστούν σπάνια, αν όχι ποτέ, το μοναδικό αίτιο μίας ένοπλης σύγκρουσης⁵¹. Αναμφισβήτητα, οι ένοπλες συγκρούσεις σχετίζονται άμεσα με πολιτικές, εθνοτικές και οικονομικές παραμέτρους. Ωστόσο, είναι σαφές ότι η εκμετάλλευση των φυσικών πόρων και οι συνεπαγόμενες περιβαλλοντικές πιέσεις μπορούν να διαδραματίσουν καθοριστικό ρόλο. Η ανεπάρκεια υδάτινων πόρων, η κλιματική αλλαγή και η ερημοποίηση ενέχουν αποσταθεροποιητικές επιπτώσεις για τον αναπτυσσόμενο κόσμο, μέσω της μείωσης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, της απώλειας ευκαιριών δημιουργίας εισοδήματος και της μετανάστευσης.

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι από το 1990 έως σήμερα έχουν λάβει χώρα τουλάχιστον 18 ένοπλες συγκρούσεις, οι οποίες πυροδοτήθηκαν από την εκμετάλλευση φυσικών πόρων, ενώ κατά τη διάρκεια των τελευταίων 60 ετών, το 40% του συνόλου των ενδοκρατικών συγκρούσεων δύναται να συνδεθεί με τους φυσικούς πόρους⁵².

Στο πλαίσιο αυτό καθοριστικό παράγοντα αποτελεί ο ολοένα αυξανόμενος παγκόσμιος πληθυσμός, γεγονός συνεπάγεται αύξηση και στην απαίτηση φυσικών πόρων. Ως εκ τούτου δημιουργείται πρόσφορο έδαφος για την πυροδότηση σχετικών συγκρούσεων. Η δημογραφική πίεση και η αστικοποίηση, η άνιση πρόσβαση και η έλλειψη εδαφικών και υδάτινων πόρων, αλλά και η εν γένει υποβάθμιση των φυσικών πόρων αποτελούν παραμέτρους που προβλέπεται να επιδεινωθούν επιφέροντας αποσταθεροποίηση.

Το περιβάλλον και οι φυσικοί πόροι επιδρούν σε όλα τα στάδια της πορείας μίας ένοπλης σύγκρουσης. Συγκεκριμένα διακρίνονται τρία επίπεδα :

⁵⁰ Βλ. UNEP (2006), *Africa Environmental Outlook 2, Armed Conflict: A Threat to Regional Cooperation*, σελ. 387.

⁵¹ Βλ. UNEP (2009) *From Conflict to Peacebuilding, The Role of Natural Resources and the Environment*, UNEP, Nairobi, σελ. 8.

⁵² Ibid.

α) Συμβολή στην πυροδότηση συγκρούσεων

Μεγάλο μέρος του αναπτυσσόμενου κόσμου αντιμετωπίζει αναπτυξιακές προκλήσεις που σχετίζονται με τη μη βιώσιμη διαχείριση φυσικών πόρων και την κατανομή του φυσικού πλούτου. Ως εκ τούτου εντάσεις προκύπτουν από τις απαιτήσεις ως προς τη διαθεσιμότητα των φυσικών πόρων. Στο πλαίσιο αυτό αξιοσημείωτος είναι ο παράγοντας των κρατικών θεσμών και πολιτικών, καθώς μπορούν να ενισχύσουν ή να μετριάσουν τέτοιου είδους εντάσεις προερχόμενες από συγκεκριμένες ομάδες που εκδηλώνουν δυσαρέσκεια.

Η αφθονία φυσικών πόρων σε μία χώρα σε συνδυασμό με την φτώχεια ή την έλλειψη πρόσβασης σε άλλες μορφές εισοδήματος αποτελεί κίνητρο για την απόκτηση ελέγχου επί των φυσικών πόρων και επομένως δύναται να συμβάλλει στην πυροδότηση ένοπλης σύγκρουσης. Ωστόσο, η έλλειψη φυσικών πόρων, όπως το νερό, η γη και τα δάση, μπορεί επίσης να συνεισφέρει στο ξέσπασμα ένοπλης σύγκρουσης. Στην περίπτωση αυτή ως μοχλός πίεσης λειτουργεί η τοπική απαίτηση επί ορισμένου φυσικού πόρου που υπερβαίνει τα επίπεδα διαθεσιμότητας. Στο πλαίσιο αυτό η έλλειψη φυσικών πόρων μπορεί να είναι φυσική ή να οφείλεται σε πολιτικές κατανομής. Επιπλέον, οι χώρες, των οποίων η οικονομία είναι εξαρτημένη από την εκμετάλλευση και εξαγωγή των φυσικών πόρων που διαθέτουν, καθίστανται περισσότερο επισφαλείς. Βασικό παράγοντα στις ανωτέρω περιπτώσεις αποτελεί η αδυναμία πολιτικής επίλυσης των εντάσεων που σχετίζονται με φυσικούς πόρους και επομένως η ικανότητα διακυβέρνησης.

β) Χρηματοδότηση και συντήρηση της σύγκρουσης

Ανεξάρτητα από το αν οι φυσικοί πόροι αποτελούν αίτιο ένοπλων συγκρούσεων, εκτιμάται ότι συμβάλλουν στη συντήρησή τους. Συγκεκριμένα, οι φυσικοί πόροι δύναται να χρησιμοποιηθούν για την απόκτηση εισόδων στοχεύοντας στη χρηματοδότηση ένοπλων δυνάμεων και στην απόκτηση όπλων⁵³. Επιπλέον, τα οικονομικά πλεονεκτήματα από τον έλεγχο πολύτιμων φυσικών πόρων ενδέχεται να τροποποιήσει το χαρακτήρα της σύγκρουσης, μετατρέποντάς την περισσότερο σε μία οικονομική ενέργεια.

γ) Αποδυνάμωση της αποκατάστασης ειρήνης

Τα οικονομικά κίνητρα που σχετίζονται με την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων είναι πιθανόν να αποτελούν εμπόδιο στον τερματισμό των ένοπλων συγκρούσεων, αλλά και να δυσχεραίνουν τις προσπάθειες αποκατάστασης της ειρήνης. Η μελέτη των ενδοκρατικών συγκρούσεων κατά τη διάρκεια των τελευταίων 60 ετών καταδεικνύει ότι στις συρράξεις που σχετίζονται με τη χρήση των φυσικών πόρων

⁵³ Βλ. UNEP (2009), *op.cit.*, σελ. 11.

διπλασιάζεται η πιθανότητα αναζωπύρωσης μετά το πέρας των πρώτων 5 ετών από τον τερματισμό τους⁵⁴.

4.2.2 Οι επιπτώσεις των ένοπλων συγκρούσεων στο περιβάλλον

Οι ένοπλες συγκρούσεις συνεπάγονται καταστροφικές συνέπειες, με προεξέχουσα εκείνη της απώλειας ανθρώπινων ζωών. Επιπλέον, όμως, επιφέρουν οικονομική δυσπραγία και οξύνουν τη φτώχεια καταστρέφοντας το φυσικό, κοινωνικό και ανθρώπινο κεφάλαιο των αναπτυσσόμενων χωρών.

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση που προκαλείται από τις ένοπλες συγκρούσεις επιβαρύνει περαιτέρω τα ήδη δυσμενή αποτελέσματα των ένοπλων συρράξεων σε όλους τους τομείς της ανθρώπινης δραστηριότητας. Καθίσταται, λοιπόν, σαφές ότι η παράμετρος του περιβάλλοντος επηρεάζει δραστικά τη διαδικασία ανασυγκρότησης μετά το πέρας των εχθροπραξιών, καθώς και την επίτευξη βιώσιμης ανάπτυξης. Συνεπώς, η διασφάλιση της περιβαλλοντικής αειφορίας αποτελεί προαπαιτούμενο για την ειρήνη και την ευημερία⁵⁵.

Ειδικότερα, οι επιπτώσεις των συγκρούσεων στο περιβάλλον μπορούν να διακριθούν σε 3 κατηγορίες⁵⁶:

α) Άμεσες επιπτώσεις

Οι άμεσες επιπτώσεις προκαλούνται εξαιτίας της φυσικής καταστροφής των οικοσυστημάτων ή εξαιτίας της εκπομπής ρυπογόνων και επικίνδυνων ουσιών στο φυσικό περιβάλλον κατά τη διάρκεια των ένοπλων συγκρούσεων. Ειδικότερα, ο περιβαλλοντικός αντίκτυπος των ένοπλων συγκρούσεων σε μεγάλο βαθμό συνίσταται σε χημικές ουσίες και υπολείμματα που προκύπτουν από τη χρήση βομβών, καταστρέφοντας εγκαταστάσεις, αγροτικές περιοχές και υποδομές. Σε κάποιες περιπτώσεις στόχος είναι ακόμα και πετρελαιοπηγές, δάση ή και υδροφόροι ορίζοντες. Επιπλέον, οι άμεσες επιπτώσεις είναι αυτές που γίνονται σε μεγαλύτερο βαθμό αντιληπτές, όχι μόνο στην εμπλεκόμενη στη σύγκρουση περιοχή αλλά και σε γείτονες χώρες, απειλώντας την υγεία και αυτών των λαών. Άμεσες περιβαλλοντικές συνέπειες προκαλούνται, επίσης, από τη μετακίνηση των στρατευμάτων, τις νάρκες και άλλους μη εκραγέντες μηχανισμούς, όπλα που περιέχουν απειμπλουτισμένο ουράνιο, καθώς και από την παραγωγή, τον έλεγχο, την εναποθήκευση και τη διάθεση των όπλων.

β) Έμμεσες επιπτώσεις

⁵⁴ Ibid.

⁵⁵ Βλ. Secretary-General's message on the International Day for Preventing the Exploitation of the Environment in War and Armed Conflict, (6 Νοεμβρίου 2003). Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.un.org/apps/sg/sgstats.asp?nid=612>

⁵⁶ Βλ. UNEP (2009), op.cit., σ.σ. 15-17.

Η διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής δομής επιφέρει συχνά εσωτερικούς εκτοπισμούς πληθυσμών ή μετατόπισή τους σε γειτονικές χώρες. Οι έμμεσες επιπτώσεις προκύπτουν από τις λύσεις ανάγκης, στις οποίες καταφεύγουν οι τοπικοί και εκτοπισμένοι πληθυσμοί, προκειμένου να επιβιώσουν κατά τη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων. Οι προσφυγικοί καταυλισμοί καλύπτουν βασικές ανάγκες στέγασης, σίτισης και ασφάλειας. Συνεπώς, οι φυσικοί πόροι μετατρέπονται σε κρίσιμης αξίας «περιουσιακά στοιχεία», αφού παρέχουν γη, νερό, οικοδομικά υλικά και ανανεώσιμη ενέργεια. Η καταστροφή των φυσικών πόρων δεν υποσκελίζει μόνο την ανθρωπιστική βοήθεια, αλλά δημιουργεί, επίσης, εν δυνάμει συγκρούσεις με τις τοπικές κοινωνίες που φιλοξενούν τους προσφυγικούς καταυλισμούς.

Από την άλλη πλευρά, οι πληγέντες πληθυσμοί που αποφασίζουν να μην τραπούν σε φυγή πρέπει να βρουν εναλλακτικούς τρόπους για να επιβιώσουν από την κατάρρευση των θεσμικών δομών. Σε αυτήν την περίπτωση οι φυσικοί πόροι συχνά εμπορευματοποιούνται, προκειμένου να εξασφαλιστεί ένα εισόδημα επιβίωσης. Ακόμα, όμως, και όταν η πολεμική σύγκρουση πάψει να υφίσταται ο επαναπατρισμός των προσφύγων και η αποκατάσταση της οικονομικής δραστηριότητας μπορούν να προκαλέσουν έντονες πιέσεις στο φυσικό περιβάλλον και τους φυσικούς πόρους. Επομένως, οι έμμεσες περιβαλλοντικές επιπτώσεις, είτε κατά τη διάρκεια μιας σύγκρουσης, είτε μετά το πέρας αυτής είναι πιο εκτεταμένες από τις άμεσες επιπτώσεις των ένοπλων συγκρούσεων.

γ) Θεσμικές επιπτώσεις

Οι συγκρούσεις οδηγούν στην κατάρρευση των κρατικών δομών, των πολιτικών πρωτοβουλιών και μηχανισμών, γεγονός που με τη σειρά του οδηγεί σε ελλιπή δημόσια διοίκηση, απουσία επενδύσεων, ανομία και κατάρρευση οποιασδήποτε περιβαλλοντικής πρακτικής. Όταν οι συγκρούσεις εκδηλώνονται και το κράτος δικαίου καταρρέει οδηγούμαστε σε μία κουλτούρα ατιμωρησίας και διαφθοράς, όπου οι δημόσιοι λειτουργοί αγνοούν τους κανόνες και τις δομές της χρηστής διακυβέρνησης και προσανατολίζονται στα προσωπικά τους συμφέροντα. Η κατάρρευση των διοικητικών δομών συμβάλλει άμεσα στη θεσμική αποτυχία όλων των τομέων, επιτρέποντας σε καιροσκόπους να εγκαθιδρύσουν ανεξέλεγκτα συστήματα εκμετάλλευσης φυσικών πόρων. Επίσης, σε περιόδους συγκρούσεων, τα δικαιώματα ιδιοκτησίας χάνουν την αξία τους. Ταυτόχρονα, οι οικονομικοί πόροι κατευθύνονται σε στρατιωτικούς σκοπούς και όχι σε επενδύσεις υποδομών και απαραίτητων υπηρεσιών κοινής ωφελείας.

Το θεσμικό πλαίσιο προστασίας του περιβάλλοντος κατά τη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων

Η ανάδειξη των ισοπεδωτικών επιπτώσεων των ένοπλων συγκρούσεων για το περιβάλλον δεν αποτελεί νέα θεώρηση. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του Πελοποννησιακού πολέμου και η ερήμωση των Αθηναϊκών εδαφών από τους Σπαρτιάτες, σύμφωνα τις περιγραφές του Θουκυδίδη. Στο ανωτέρω πλαίσιο των καταστροφικών συνεπειών των ένοπλων συρράξεων ορόσημο αποτελούν αναμφισβήτητα οι δύο βόμβες στη Χιροσίμα και το Ναγκασάκι τον Αύγουστο του 1945.

Ωστόσο, η κινητοποίηση της διεθνούς κοινότητας προς την υιοθέτηση συγκεκριμένων κανόνων για την προστασία του περιβάλλοντος στη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων έλαβε χώρα πολύ αργότερα. Έναυσμα προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε ο πόλεμος του Βιετνάμ, ο οποίος είχε εκτεταμένες συνέπειες στη χλωρίδα και πανίδα της χώρας⁵⁷.

Το δικαίωμα διαβίωσης σε ένα αρμονικό και υγιές περιβάλλον, καθώς και το δικαίωμα στην ειρήνη έχουν αναγνωριστεί ως συλλογικά ανθρώπινα δικαιώματα της λεγόμενης Τρίτης Γενεάς των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η περιβαλλοντική προστασία κατά τη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων μέσω του υφιστάμενου πλαισίου κανόνων διεθνούς δικαίου δεν αντιμετωπίζεται ικανοποιητικά.

α) Το πρόσθετο Πρωτόκολλο Ι (1977) στις Συμβάσεις της Γενεύης του 1949

Η εξέλιξη στις μεθόδους που χρησιμοποιούνται στη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων κατέστησαν αναγκαίο τον εκσυγχρονισμό του διεθνούς ανθρωπιστικού δικαίου, γεγονός που οδήγησε στην υιοθέτηση των Πρωτοκόλλων της Γενεύης του 1977. Το πρόσθετο Πρωτόκολλο Ι περιέχει δύο αναφορές σχετικά με ζήτημα της περιβαλλοντικής προστασίας κατά τη διάρκεια ένοπλων συρράξεων. Συγκεκριμένα το Άρθρο 35 πραγματεύεται τα μέσα και τις μεθόδους μάχης και προβλέπει ότι:

«Απαγορεύεται η ανάπτυξη μεθόδων ή μέσων πολέμου που έχουν σκοπό ή μπορεί να έχουν ως αποτέλεσμα εκτεταμένες, μακροχρόνιες και σοβαρές καταστροφές στο φυσικό περιβάλλον».

⁵⁷ Αυτό εν πολλοίς οφείλεται στη δημοσιότητα της φρίκης του πολέμου και των επιπτώσεών του, λόγω γης κάλυψής του από τα διεθνή τηλεοπτικά δίκτυα. Βλ. Γάγγας, Δ. (2009) «Η Προστασία του Περιβάλλοντος στα Πλαίσια του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου» στο Τσάλτας, Γρ. Ι. (επιμ.) *Κλιματική Αλλαγή. Το Περιβάλλον μετά τη Διεθνή Διάσκεψη στο Μπαλί*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα, σελ. 202.

Επιπλέον, το Άρθρο 55 (§1) προβλέπει τη λήψη πρόνοιας κατά τη διάρκεια του πολέμου στοχεύοντας στην προστασία του περιβάλλοντος από εκτεταμένη, μακροχρόνια και σοβαρή καταστροφή. Στο πλαίσιο αυτό απαγορεύει τη χρήση μεθόδων ή μέσων πολέμου που έχουν σκοπό ή αναμένεται να έχουν ως αποτέλεσμα τέτοια περιβαλλοντική βλάβη θέτοντας κατ' αυτόν τον τρόπο σε κίνδυνο την υγεία ή την επιβίωση του πληθυσμού. Επίσης, μέσω του ίδιου Άρθρου (§2) καθίσταται απαγορευτική η καταστροφή του περιβάλλοντος ως μέσο αντιποίνων, χωρίς ωστόσο να προβλέπεται η περίπτωση παρεπόμενης περιβαλλοντικής βλάβης από την πραγματοποίηση αντιποίνων σε βάρος άλλων στόχων. Το εν λόγω Άρθρο, παρά την ασάφεια της διατύπωσής του αναφορικά με τον προσδιορισμό της περιβαλλοντικής καταστροφής (“widespread”, “long –term”, “severe”), συνιστά ιδιαιτέρως σημαντική διάταξη για την προστασία του περιβάλλοντος σε περίοδο ένοπλης σύρραξης. Αναφορικά με τους προσδιοριστικούς όρους της περιβαλλοντικής καταστροφής δεν υπάρχει αποσαφήνιση. Υπήρξε μόνο μία γενική αποδοχή στα πλαίσια των Προπαρασκευαστικών Εργασιών για την ερμηνεία του όρου «μακροχρόνια» σε κλίμακα ετών ή δεκαετιών. Ωστόσο, εντοπίζεται μία διαφορετική προσέγγιση μεταξύ των δύο επίμαχων Άρθρων του Πρωτοκόλλου Ι. Συγκεκριμένα, ενώ το Άρθρο 35 (3) αποτελεί μια στοχευμένη διάταξη για την περιβαλλοντική προστασία σε περίοδο ένοπλων συγκρούσεων, το Άρθρο 55 επικεντρώνεται στην προστασία του πληθυσμού και συνεπώς διέπεται από έναν περισσότερο ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα. Επομένως, συνδέεται άμεσα η απαγόρευση μεθόδων και μέσων πολέμου με την ύπαρξη κινδύνου για τη υγεία ή την επιβίωση του πληθυσμού. Η ανωτέρω σύνδεση εγείρει προβληματισμό για το κατά πόσον υφίσταται η απαγόρευση του Άρθρου 55 στην περίπτωση που δεν εντοπίζεται δυσμενές αποτέλεσμα στην υγεία ή την επιβίωση του πληθυσμού .

Ο κοινός πυρήνας των δύο ανωτέρω αναφερομένων Άρθρων συνίσταται στην απαγόρευση εκτεταμένης, μακροχρόνιας και σοβαρής βλάβης για το περιβάλλον. Τούτο σημαίνει ότι απαγορεύεται η ανάπτυξη μεθόδων πολέμου που αναμένεται να προκαλέσουν ευρεία, μακροχρόνια και σοβαρή περιβαλλοντική ζημία ανεξάρτητα από τη στρατιωτική αναγκαιότητα ή αναλογικότητα (στρατιωτικό πλεονέκτημα). Ωστόσο, λιγότερο σοβαρή περιβαλλοντική βλάβη δεν στοιχειοθετεί παραβίαση των επίμαχων διατάξεων. Με το περιβάλλον σχετίζεται έμμεσα και το Άρθρο 56, το οποίο απαγορεύει την εξαπόλυση επίθεσης σε έργα ή εγκαταστάσεις που περιέχουν επικίνδυνες δυνάμεις (dangerous forces) όπως φράγματα, αναχώματα και πυρηνικοί σταθμοί ηλεκτρικής ενέργειας, ακόμα και στην περίπτωση που συνιστούν στρατιωτικούς στόχους, εάν πρόκειται να προκληθούν σοβαρές απώλειες στον άμαχο πληθυσμό.

Άξια μνείας είναι η αδυναμία που εντοπίζεται στο μηχανισμό επιβολής των διατάξεων για την προστασία του περιβάλλοντος, καθώς η μη εφαρμογή του Άρθρου 35(3) δεν θεωρείται ότι στοιχειοθετεί σοβαρή παραβίαση ώστε να προκαλέσει την εθνική και διεθνή παρέμβαση.

β) Η Σύμβαση ENMOD

Το 1976 η Γ.Σ ΟΗΕ υιοθέτησε τη «Σύμβαση για την απαγόρευση στρατιωτικής ή άλλης πολεμικής χρήσης των τεχνικών τροποποίησης του περιβάλλοντος»⁵⁸, η διαπραγμάτευση της οποίας έλαβε χώρα στη Γενεύη στα πλαίσια της Διάσκεψης της Επιτροπής Αφοπλισμού. Πρόκειται για ένα διεθνές συμβατικό καθεστώς που πραγματεύεται άμεσα το ζήτημα της περιβαλλοντικής καταστροφής στη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων. Ωστόσο, σκοπός της ENMOD δεν είναι η προστασία του περιβάλλοντος από τις ένοπλες συρράξεις, αλλά η απαγόρευση της χρήσης του περιβάλλοντος ως μέσο της πολεμικής μηχανής, φαινόμενο σπανιότερο σε σχέση με την περιβαλλοντική υποβάθμιση που προκύπτει ως αποτέλεσμα των στρατιωτικών επιχειρήσεων στη διάρκεια ένοπλων συγκρούσεων⁵⁹. Η προσβολή του περιβάλλοντος από τις ένοπλες συγκρούσεις μπορεί να διαχωριστεί σε ενεργητική και παθητική. Η ENMOD είναι το κατεξοχήν διεθνές κείμενο που έχει ως αντικείμενο την ενεργητική προσβολή του περιβάλλοντος και την αντιμετώπιση της. Παράδειγμα ενεργητικής προσβολής μπορεί να είναι η σκόπιμη πρόκληση πυρκαγιάς σε δάσος, ή ένας τεχνητός σεισμός ή και ο βομβαρδισμός ενός φράγματος με στόχο να πληγεί ο αντίπαλος.

Ο όρος «τεχνικές μέθοδοι τροποποίησης του περιβάλλοντος» αποσαφηνίζεται στα πλαίσια του Άρθρου 2, σύμφωνα με το οποίο πρόκειται για «οποιαδήποτε τεχνική μέθοδο μετατροπής- μέσω σκόπιμης μεθόδευσης των φυσικών διεργασιών, της δυναμικής, της σύνθεσης ή της δομής της Γης, συμπεριλαμβανομένων των βιοτικών στοιχείων της (χλωρίδα και πανίδα), της λιθόσφαιρας, της υδρόσφαιρας και της ατμόσφαιρας, ή του διαστήματος». Η εν λόγω Σύμβαση επιδιώκει την αποτροπή των αποτελεσμάτων των τεχνικών τροποποίησης του περιβάλλοντος. Τέτοια αποτελέσματα μπορεί να είναι πλημμύρες, κυκλώνες, σεισμοί, παλιρροϊκά κύματα, αλλαγή των κλιματολογικών δεδομένων, μεταβολή της κατάστασης του στρατοσφαιρικού όζοντος και ανατροπή της οικολογικής ισορροπίας μιας περιοχής

Σημαντική είναι και η διάταξη του Άρθρου 1(2), σύμφωνα με την οποία απαγορεύεται η βοήθεια, παρότρυνση ή παρακίνηση οποιουδήποτε Κράτους σε δραστηριότητες αντίθετες προς την πρώτη παράγραφο του εν λόγω Άρθρου. Πέραν τούτου τα Συμβαλλόμενα Μέρη υποχρεούνται να αποτρέπουν και να προλαμβάνουν ενέργειες που αντιβαίνουν στις διατάξεις της Σύμβασης εντός της δικαιοδοσίας τους ακόμα και αν διεξάγονται από τρίτα κράτη (Άρθρο 4). Ωστόσο, δεν προβλέπεται απαγόρευση πρόκλησης περιβαλλοντικής βλάβης από την εχθρική χρήση τεχνικών τροποποίησης του περιβάλλοντος πέραν της εθνικής δικαιοδοσίας των Συμβαλλομένων Μερών. Ως προς αυτό η ΔΕΕΣ έχει υποστηρίξει ότι «ανεξάρτητα από το εάν οι διατάξεις της ENMOD είναι εθιμικές, υφίσταται επαρκώς εκτεταμένη,

⁵⁸ United Nations (1976), GA, RES 31/72, 10 December 1976.

⁵⁹ Γάγγας, Δ. (2009), *op.cit.*, σελ. 208.

αντιπροσωπευτική και ομοιογενής πρακτική, προκειμένου να στοιχειοθετηθεί ότι η καταστροφή του φυσικού περιβάλλοντος δεν μπορεί να χρησιμοποιείται ως όπλο» .

Ωστόσο, η διαδικασία επιβολής των διατάξεων της ENMOD συνεπάγεται παρέμβαση του Σ.Α και εφαρμογή του Κεφαλαίου VII του Χάρτη των ΟΗΕ, με αποτέλεσμα να καθίσταται ιδιαιτέρως δύσκολη η πρακτική εφαρμογή της.

γ) Η Σύμβαση της Ottawa για την Απαγόρευση των Ναρκών κατά Προσωπικού

Το συμβατικό καθεστώς της Ottawa στοχεύει στην πλήρη απαγόρευση των ναρκών κατά προσωπικού, σχετικά με την παραγωγή, χρήση, αποθεματοποίηση και εμπορία τους, αλλά και στην καταστροφή όλων των υφιστάμενων αποθεμάτων, εισάγοντας το καινοτόμο στοιχείο της ολοκληρωτικής απαγόρευσης ενός όπλου που έχει τύχει ευρείας χρήσης από τις ένοπλες δυνάμεις των κρατών σε διεθνή κλίμακα.

Η σημασία της περιβαλλοντικής προστασίας εντοπίζεται σε δύο Άρθρα της Σύμβασης. Συγκεκριμένα, το Άρθρο 5 αναφέρεται στην καταστροφή των υφιστάμενων και αποθηκευμένων ναρκών κατά προσωπικού και στο αίτημα της χρονικής επέκτασης της περιόδου για την καταστροφή αυτή. Στην περίπτωση αυτή το Συμβαλλόμενο Μέρος υποχρεούνται να συμπεριλάβει στο αίτημα τις ανθρωπιστικές, κοινωνικές, οικονομικές και περιβαλλοντικές επιπτώσεις αυτής της χρονικής παράτασης. Επιπλέον, στα πλαίσια του Άρθρου 7, που αφορά σε μέτρα διαφάνειας, τα Συμβαλλόμενα Μέρη αναλαμβάνουν την υποχρέωση ν' αναφέρουν στο Γ.Γ του Ο.Η.Ε το καθεστώς των προγραμμάτων καταστροφής των ναρκών κατά προσωπικού. Ειδικότερα, τα Συμβαλλόμενα Μέρη οφείλουν ν' αναφέρουν λεπτομερώς τις μεθόδους καταστροφής που θα χρησιμοποιηθούν, τη θέση των σημείων καταστροφής, καθώς και τα μέτρα περιβαλλοντικής προστασίας που θα τηρηθούν κατά τη διαδικασία καταστροφής.

4.3 Ο φαύλος κύκλος περιβαλλοντικής υποβάθμισης, φτώχειας και ένοπλων συγκρούσεων

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η φτώχεια και οι ένοπλες συγκρούσεις αποτελούν μείζονος σημασίας προβλήματα για τον αναπτυσσόμενο κόσμο. Πρόκειται για τρεις παράγοντες μεταξύ των οποίων, όπως προαναφέρθηκε, υφίσταται έντονη αλληλεξάρτηση και αλληλεπίδραση.

Η φτώχεια, όπως προαναφέρθηκε, συνιστά άμεση απειλή για τη ζωή εκατομμυρίων ανθρώπων στον αναπτυσσόμενο κόσμο. Ταυτόχρονα, η φτώχεια και η συνεπαγόμενη εξαθλίωση και περιθωριοποίηση ολόκληρων κοινοτήτων του αναπτυσσόμενου κόσμου συμβάλλουν καθοριστικά στην επιδείνωση ήδη υπάρχουσών ένοπλων

συγκρούσεων ή στην πυροδότηση νέων. Η προσπάθεια ικανοποίησης ζωτικών αναγκών των πληθυσμών, κυρίως σε τροφή και νερό, δύναται να αποτελέσει πηγή συγκρούσεων σε συνάρτηση, όμως, με άλλους παράγοντες, όπως η περιβαλλοντική υποβάθμιση και ο υπερπληθυσμός. Επομένως, η πυροδότηση ένοπλων συγκρούσεων είναι αποτέλεσμα ενός πλέγματος παραγόντων.

Η πλέον καταστροφική συνέπεια των ένοπλων συγκρούσεων είναι η απώλεια ανθρώπινων ζωών. Ωστόσο, οι επιπτώσεις των ένοπλων συρράξεων διαχέονται σε όλο το φάσμα της ανθρώπινης δραστηριότητας και οργάνωσης (οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό) και δεν σταματούν με τη λήξη των εχθροπραξιών. Οι κρατικοί θεσμοί αποδυναμώνονται, ενώ επικρατεί πολιτική αστάθεια και αποσύνθεση των κοινωνικών υπηρεσιών. Επιπλέον, προκαλείται οικονομική δυσπραγία, καθώς η παραγωγικότητα μειώνεται, ενώ αυξάνεται η ανεργία, ο πληθωρισμός και το εξωτερικό χρέος. Η ανωτέρω αναφερόμενη κατάσταση σε συνδυασμό με την καταστροφή των υποδομών και την υπονόμευση της κοινωνικής συνοχής συνιστούν ένα επισφαλές περιβάλλον που οδηγεί στη μη προσέλκυση επενδύσεων αλλά και στη μετανάστευση. Παρεπόμενα αυτής της δεινής κατάστασης είναι η φτώχεια, ο υποσιτισμός, αλλά και η εξάπλωση μολυσματικών ασθενειών. Επιπλέον, οι ένοπλες συγκρούσεις συνεπάγονται περιβαλλοντική καταστροφή, καθώς επηρεάζουν δυσμενώς τους υδάτινους πόρους, το έδαφος, την ατμόσφαιρα και τη βιοποικιλότητα. Ως εκ τούτου, οι φτωχοί πληθυσμοί πλήττονται περισσότερο, δεδομένης της άμεσης εξάρτησης της επιβίωσης τους από την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων.

Συνεπώς, η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η φτώχεια και οι ένοπλες συγκρούσεις συνιστούν έναν φαύλο κύκλο με εξαιρετικά δυσμενείς συνέπειες για τον αναπτυσσόμενο κόσμο.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

ΠΕΡΙΠΤΩΣΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΟ ΝΟΤΟ

5. Οι υδάτινοι πόροι ως παράμετρος στην ισραηλο-παλαιστινιακή σύγκρουση

Στις μέρες μας εκτιμάται ότι 700 εκατομμύρια άνθρωποι σε 43 χώρες διαβιώνουν υπό συνθήκες απόλυτης έλλειψης νερού. Επιπλέον, εντοπίζονται 263 διεθνείς διασυνοριακές λεκάνες απορροής, οι οποίες αποτελούν αίτιο σύγκρουσης για το νερό. Πρόκειται για περιοχές που καλύπτουν το 45% της συνολικής επιφάνειας της ξηράς στον πλανήτη, ενώ επηρεάζουν το 40% του παγκόσμιου πληθυσμού και 145 κράτη.

5.1 Η κατάσταση των υδάτινων πόρων στα Παλαιστινιακά Εδάφη και επιπτώσεις

Η σύγκρουση Ισραηλινών – Παλαιστινίων συνιστά μία από τις σημαντικότερες της μεταπολεμικής εποχής, δεδομένης της οξύτητας και της διάρκειάς της. Αντικείμενο της σύγκρουσης συνιστά η διεκδίκηση της περιοχής της Παλαιστίνης, έκτασης περίπου 25.000 m²⁶⁰. Από τη μία πλευρά, οι Παλαιστίνιοι θεωρούν τα εν λόγω εδάφη πατρογονική τους γη, ως απόγονοι των Χαναναίων και των Φιλισταίων. Από την άλλη πλευρά, για τους Ισραηλινούς πρόκειται για τα βιβλικά τους εδάφη⁶¹. Το Παλαιστινιακό Ζήτημα χαρακτηρίζεται από συνεχείς ένοπλες συγκρούσεις και αλληπάλληλες διαπραγματεύσεις, ενώ απασχολεί τη διεθνή κοινότητα από το 1917 και ιδίως μετά την ίδρυση του κράτους του Ισραήλ το 1948. Οι Παλαιστίνιοι, έχοντας αναγνωρίσει την ύπαρξη του Ισραήλ, επιδιώκουν την ίδρυση ανεξάρτητου κράτους στα κατεχόμενα εδάφη της Λωρίδας της Γάζας και της Δυτικής Όχθης, με πρωτεύουσα την ανατολική Ιερουσαλήμ⁶². Οι Ισραηλινοί έχουν προβεί σε αναγνώριση της ΟΑΠ, ως αντιπροσωπευτικής οργάνωσης του παλαιστινιακού λαού. Ωστόσο, δεν αποδέχονται την ίδρυση παλαιστινιακού κράτους και περιορίζονται στην παραχώρηση αυτονομίας στα κατεχόμενα εδάφη της Δυτικής Όχθης και της Λωρίδας της Γάζας.

Από περιβαλλοντική σκοπιά, το πλαίσιο της εν λόγω πολιτικής σύγκρουσης τροφοδοτείται από την εκτεταμένη έλλειψη διαθέσιμων υδάτινων πόρων⁶³. Συγκεκριμένα, η προβληματική του ζητήματος διαρθρώνεται γύρω από τη δυσαναλογία στην κατανομή των νερών του ποταμού Ιορδάνη ανάμεσα σε Ισραηλινούς και Παλαιστίνιους.

⁶⁰ Η έκταση αυτή είναι όσο περίπου η Στερεά Ελλάδα.

⁶¹ Για το ιστορικό της διένεξης Ισραηλινών-Παλαιστινίων βλ. Σακκάς, Γ. (2002) *Οι Άραβες στη Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή. Ιστορία και Κοινωνία*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα, σ.σ. 92-109.

⁶² Πρόκειται για εδάφη συνολικής έκτασης 6.000 m².

⁶³ Βλ. Καραγεώργου, Β. (2009) «Βιώσιμη Διαχείριση των Υδάτων στη Μεσόγειο. Διεθνείς Πρωτοβουλίες, Βασικές Κανονιστικές Κατευθύνσεις, Προκλήσεις και Προοπτικές» στο Τσάλας, Γρ.,Ι., Πλατιάς, Χ. (επιμ.) *Ένωση για τη Μεσόγειο. Πολιτικοί Οραματισμοί και Υδάτινες Ιστορίες. Περιβαλλοντικές Προκλήσεις για το Θαλάσσιο Χώρο*, εκδ. Θήτα, Αθήνα, σελ. 62.

Στην περιοχή της Γάζας η συνολική χρήση νερού ανέρχεται σε 125 εκατ. μ^3 ανά έτος. Η κρισιμότητα της κατάστασης στη Γάζα δεν οφείλεται μόνο στο έλλειμμα υδάτινων πόρων, αλλά και στην ποιότητα του νερού. Ως αποτέλεσμα της υπερεκμετάλλευσης και της προβληματικής επεξεργασίας αποβλήτων, ο παράκτιος υδροφόρος ορίζοντας, που αποτελεί τον βασικό υδάτινο πόρο στη Λωρίδα της Γάζας, έχει υποστεί εκτεταμένη ρύπανση, προκαλώντας μεγάλο αριθμό προβλημάτων υγείας. Το ιδιαίτερα χαμηλό ποσοστό που λαμβάνουν οι κάτοικοι στη Λωρίδα της Γάζας, σε συνδυασμό με την εφαρμογή μη βιώσιμων πρακτικών διαχείρισης των υδάτων και τα υψηλά ποσοστά πληθυσμιακής αύξησης, καθιστούν την περιοχή ως μία από τις πλέον άνυδρες και πυκνοκατοικημένες σε διεθνές επίπεδο⁶⁴. Οι ανωτέρω παράγοντες λειτουργούν καταλυτικά στην ικανοποίηση των βασικών αναγκών του πληθυσμού, καθώς και εν γένει στην ανθρώπινη ανάπτυξη της εν λόγω περιοχής.

Στην περίπτωση της Δυτικής Όχθης εκτιμάται ότι η συνολική χρήση υπόγειων υδάτινων πόρων από τους Παλαιστινίους ανέρχεται σε 120 εκατ. μ^3 ανά έτος. Εξ αυτών τα 86 χρησιμοποιούνται για άρδευση, ενώ τα υπόλοιπα 34 για οικιακή χρήση και βιομηχανική κατανάλωση. Ωστόσο, το ποσοστό τεχνικών ή οικονομικών απωλειών προσεγγίζει το 40%. Ενδεικτικό είναι ότι κατά το έτος 2005, 257 κοινότητες της Δυτικής Όχθης δεν διέθεταν δίκτυα κεντρικής παροχής νερού, με αποτέλεσμα να εξαρτώνται από τη συγκομιδή βρόχινου νερού ή την παροχή μέσω βυτίων. Επίσης, η ανωτέρω αναφερόμενη δυσαναλογία στην κατανομή των υδάτινων πόρων καθίσταται σαφής μέσω της κατά κεφαλήν κατανάλωσης νερού στη Δυτική Όχθη, η οποία ανέρχεται σε 60 λίτρα ανά ημέρα και αφορά σε οικιακή, αστική, αγροτική και βιομηχανική χρήση. Αξιοσημείωτο είναι ότι η προβλεπόμενη ελάχιστη κατά κεφαλήν κατανάλωση νερού σύμφωνα με τον ΠΟΥ ανέρχεται σε 100 λίτρα ανά ημέρα. Αντίστοιχα, στην περίπτωση του Ισραήλ, η ημερήσια κατά κεφαλήν κατανάλωση νερού ανέρχεται σε 330 λίτρα.

Το πρόβλημα της διακυβέρνησης των υδάτινων πόρων καθίσταται απόλυτα σαφές στην περίπτωση των Παλαιστινιακών Εδαφών. Οι Παλαιστίνιοι διαβιούν σε καθεστώς απόλυτης έλλειψης υδάτινων πόρων⁶⁵, καθώς το κατά κεφαλήν επίπεδο πρόσβασης του πληθυσμού σε νερό ανέρχεται σε 320 μ^3 κατ' έτος, ενώ ο αντίστοιχος μέσος όρος είναι 1.200 μ^3 . Αυτό εν πολλοίς οφείλεται στη δυσανάλογη κατανομή των υδάτινων πόρων που προέρχονται από τους κοινούς με το Ισραήλ υδροφόρους ορίζοντες. Ενδεικτική ως προς την ανισότητα είναι η σύγκριση της κατανάλωσης νερού από τους Ισραηλινούς εποίκους της Δυτικής Όχθης με την αντίστοιχη όχι μόνο των Παλαιστινίων, αλλά και των Ισραηλινών κατοίκων του Ισραήλ.

Καθοριστικό ρόλο στην υφιστάμενη κατάσταση διαδραματίζει η απουσία κεκτημένων δικαιωμάτων των Παλαιστινίων επί των υδάτινων πόρων του ποταμού

⁶⁴ Ibid.

⁶⁵ Η κατά κεφαλήν διαθεσιμότητα νερού κάτω των 1.000 μ^3 ανά έτος συνιστά καθεστώς λιγνυδρίας (water scarcity), ενώ η κατά κεφαλήν διαθεσιμότητα κάτω των 500 μ^3 , αποτελεί απόλυτη ανεπάρκεια (absolute scarcity), βλ. UNDP (2006) *Human Development Report 2006. Beyond Scarcity: Power, Poverty and the Global Water Crisis*, UNDP, New York, σελ. 135.

Ιορδάνη, που αποτελεί την πλέον σημαντική πηγή επιφανειακών υδάτων στην περιοχή. Ως εκ τούτου ο παλαιστινιακός πληθυσμός καλύπτει σχεδόν εξ ολοκλήρου τις ανάγκες του από τους υδροφόρους ορίζοντες. Στο πλαίσιο αυτό η διαχείριση του δυτικού και παράκτιου υδροφόρου ορίζοντα αποτελεί σημαντική παράμετρο. Ο δυτικός υδροφόρος ορίζοντας αποτελεί τη μοναδική πηγή ανανεώσιμων υδάτων για τα Παλαιστινιακά Εδάφη. Περίπου τα ¾ του εν λόγω υδροφόρου ορίζοντα ανατροφοδοτούνται εντός της Δυτικής Όχθης και ρέουν από εκεί προς τις ακτές του Ισραήλ. Ο παλαιστινιακός λαός δεν κάνει πλήρη χρήση αυτών των υδάτινων πόρων, καθώς το Ισραήλ δια μέσου της Κοινής Επιτροπής Ύδατος θέτει περιορισμούς ως προς την ποσότητα και το βάθος των γεωτρήσεων που διενεργούνται από τους Παλαιστίνιους. Ωστόσο, λιγότερο περιοριστικοί κανόνες εφαρμόζονται για τους Ισραηλινούς εποίκους της περιοχής.

Η ποσότητα των υδάτινων πόρων που δεν χρησιμοποιείται από τον Παλαιστινιακό λαό τελικά ρέει προς την επικράτεια του Ισραήλ, το οποίο προβαίνει σε εκμετάλλευσή τους. Το ίδιο φαινόμενο παρατηρείται και στην παράκτια λεκάνη. Ωστόσο, στην περίπτωση αυτή η Λωρίδα της Γάζας μετά βίας επωφελείται από τη ροή των υδάτινων πόρων, λόγω των υψηλών ποσοστών άντλησης από την ισραηλινή πλευρά. Επιπλέον, τα ποσοστά άντλησης υδάτων από τον ρηχό υδροφορέα εντός της Λωρίδας της Γάζας υπερβαίνουν κατά πολύ τα ποσοστά ανατροφοδότησης, επιφέροντας υφαλμύριση των υδάτινων πόρων.

Ο περιορισμός πρόσβασης σε υδάτινους πόρους επηρεάζει άμεσα τον αγροτικό τομέα στα Παλαιστινιακά Εδάφη, λόγω της ανεπαρκούς άρδευσης, η οποία καλύπτει λιγότερο από το 1/3 της προσφερόμενης περιοχής⁶⁶. Η συνεισφορά του αγροτικού τομέα στην παλαιστινιακή οικονομία και απασχόληση ανερχόταν σε 15% το 2002. Παρόλο που η συμβολή του είναι περιορισμένη και συνολικά παρουσιάζει μείωση, συνιστά σημαντικό παράγοντα για τη διαβίωση μέρους του φτωχού πληθυσμού. Παράλληλα, η δυσμενής κατάσταση στον αγροτικό τομέα επιβαρύνεται περαιτέρω από τον ολοένα αυξανόμενο παλαιστινιακό πληθυσμό.

Η δεύτερη Ιντιφάντα που ξέσπασε το 2000 είχε εξαιρετικά αρνητικό αντίκτυπο στην οικονομική κατάσταση των παλαιστινιακών νοικοκυριών. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας το ποσοστό του πληθυσμού που διαβιούσε σε καθεστώς φτώχειας⁶⁷ πριν τη σύγκρουση ανερχόταν σε 21%, ποσοστό που σχεδόν τριπλασιάστηκε έως το Δεκέμβριο του 2002⁶⁸. Η άρδευση αποτελεί καθοριστική παράμετρο για τον τομέα της γεωργίας λόγω κλιματικών συνθηκών στην περιοχή, κατάσταση που επιβαρύνεται περαιτέρω λόγω των περιορισμένων διαθέσιμων υδάτινων πόρων.

⁶⁶ Βλ. UNDP (2006), *op.cit.*, σ.σ. 216-217.

⁶⁷ Η γραμμή φτώχειας υπολογίστηκε στα 2 δολάρια ανά ημέρα.

⁶⁸ Βλ. Klawitter, S. (2008) "Water as a Human Right. The Understanding of Water Rights in Palestine" στο Biswas, A., Rached, E., Tortajada, C. (eds) (2008) *Water as a Human Right for the Middle East and North Africa*, Routledge, USA and Canada.

5.2 Θεσμικό πλαίσιο

α) Αναφορικά με τη διαχείριση των διασυνοριακών υδάτων σημαντικό συμβατικό κείμενο αποτελεί η υιοθέτηση από τη ΓΣ του ΟΗΕ στις 5 Μαΐου 1997 της Σύμβασης για το Δίκαιο των Μη-Ναυσιπλοϊκών Χρήσεων των Διασυνοριακών Υδάτων, η οποία δεν έχει τεθεί σε ισχύ. Η σημασία της έγκειται στο γεγονός ότι κωδικοποιεί με συστηματικό τρόπο βασικές αρχές του εθιμικού δικαίου, που αφορούν στη διαχείριση κοινών υδάτων. Στο πλαίσιο αυτό κρίνεται σκόπιμη η αναφορά στα κύρια άρθρα που σχετίζονται με την περίπτωση της ισραηλο-παλαιστινιακής σύγκρουσης. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 5, τα κράτη θα πρέπει εντός της επικράτειάς τους να κάνουν χρήση των διασυνοριακών υδάτων με δίκαιο και λογικό τρόπο. Ακολούθως, το άρθρο 6, στηριζόμενο στο πνεύμα του άρθρου 5, αναφέρει μία σειρά παραγόντων, τους οποίους τα κράτη θα πρέπει να λαμβάνουν υπόψη αναφορικά με την εκμετάλλευση των διασυνοριακών υδάτων. Στην προκειμένη περίπτωση, αξιοσημείωτη είναι η αναφορά στις οικονομικές και κοινωνικές ανάγκες των ενδιαφερομένων κρατών, καθώς και στον τρόπο που η χρήση των υδάτων από ένα κράτος επιδρά σε ένα άλλο.

β) Η Ενδιάμεση Συμφωνία για τη Δυτική Όχθη και τη Λωρίδα της Γάζας (Oslo II)⁶⁹, η οποία υπογράφηκε στις 28 Σεπτεμβρίου 1995, αποτελεί την πλέον σημαντική συμφωνία μεταξύ Ισραήλ και ΟΑΠ αναφορικά με τους υδάτινους πόρους. Οι βάσεις είχαν ήδη τεθεί με την υπογραφή της Διακήρυξης Αρχών το 1993⁷⁰, απότοκο της οποίας υπήρξε η εγκαθίδρυση Παλαιστινιακής Αρχής Ύδατος τον Απρίλιο του 1995. Το Παράρτημα III της Ενδιάμεσης Συμφωνίας, έχοντας ως αντικείμενο τη ρύθμιση ζητημάτων που αφορούν στους πολίτες, περιλαμβάνει ενότητα σχετική με θέματα υδάτων και αποβλήτων⁷¹. Ειδικότερα, στα πλαίσια του άρθρου 40 διατυπώνονται γενικές αρχές σχετικά με την ανάπτυξη συστημάτων ύδρευσης και αποχέτευσης, συγκεκριμενοποιούνται υποχρεώσεις και ευθύνες, προσδιορίζονται τομείς αμοιβαίας συνεργασίας και προβλέπεται η σύσταση Κοινής Επιτροπής Ύδατος για την εποπτεία

⁶⁹ Interim Agreement Between the State of Israel and the Palestinian Authority on the West Bank and the Gaza Strip (1995), Article 40, Water and Sewage, Washington DC, 28 September 1995.

⁷⁰ Είχε προηγηθεί στις 23 Σεπτεμβρίου 1993 η υπογραφή της ειρηνευτικής Συμφωνίας του Όσλο (Διακήρυξη Αρχών). Για πρώτη φορά στην ιστορία του Παλαιστινιακού Ζητήματος υπήρξε αμοιβαία αναγνώριση μεταξύ των δύο μερών της διένεξης (Ισραήλ-ΟΑΠ), αλλά και κοινή βούληση για εξεύρεση πολιτική λύσης. Οι Συμφωνίες του Όσλο είχαν ως αποτέλεσμα την απόσυρση των ισραηλινών δυνάμεων από τις 7 κυριότερες πόλεις της Δυτικής Όχθης, την επέκταση της παλαιστινιακής αυτονομίας και τη δημιουργία Παλαιστινιακής Αρχής. Επιπλέον, αποφασίστηκε η διαίρεση της Λωρίδας της Γάζας και της Δυτικής Όχθης σε 3 ζώνες, ο έλεγχος των οποίων θα διαφοροποιούνταν (Α' ζώνη- πλήρης παλαιστινιακός έλεγχος. Β' ζώνη- παλαιστινιακός αστικός έλεγχος και ισραηλινός στρατιωτικός έλεγχος. Γ' ζώνη-πλήρης ισραηλινός έλεγχος). Ωστόσο, ακολούθησαν αμοιβαίες παραβιάσεις των Συμφωνιών, ενώ τελικά η αποτυχία του εγχειρήματος επισφραγίστηκε με το ξέσπασμα της Δεύτερης Ιντιφάντα του 2000. Σήμερα θεωρείται ότι οι Συμφωνίες του Όσλο αποτέλεσαν περισσότερο μία αποτύπωση των δεδομένων που είχαν προκύψει μετά τον πόλεμο των Έξι Ημερών του 1967.

⁷¹ Βλ. Committee on Sustainable Water Supplies for the Middle East (1999) *Water for the Future. The West Bank and Gaza Strip, Israel and Jordan*, National Academy Press, USA, σελ. 12.

εφαρμογής της Συμφωνίας, η λειτουργία της οποία θα βασίζεται στο consensus. Η πιο αξιοσημείωτη πτυχή της Συμφωνίας αφορούσε στην αναγνώριση εκ μέρους των Ισραηλινών της ύπαρξης παλαιστινιακών δικαιωμάτων αναφορικά με τους υδάτινους πόρους στη Δυτική Όχθη. Επιπλέον, προβλεπόταν για την ενδιάμεση περίοδο, μέχρι την επίτευξη τελικής συμφωνίας, η παροχή 9.5 εκατομμυρίων μ3 ύδατος ανά έτος μέσω του ισραηλινού συστήματος διανομής, με σκοπό την κάλυψη των παλαιστινιακών αναγκών. Η εν λόγω Συμφωνία αποτέλεσε αντικείμενο κριτικής και από τις δύο πλευρές. Η Παλαιστινιακή Αρχή Ύδατος αποκτούσε έλεγχο επί της χρήσης ορισμένων υδάτινων πόρων του Ανατολικού Υδροφόρου Ορίζοντα. Ωστόσο, η πρόσβαση σ' αυτή τη ζώνη είναι δαπανηρή και με υψηλές πιθανότητες άντλησης υφάλμυρου ύδατος. Παράλληλα, οι σχετικές με την εκμετάλλευση των υδάτων ενέργειες (π.χ. εκσκαφή φρεάτων, άντληση νερού, κατασκευή συστημάτων διανομής) εκ μέρους των Παλαιστινίων απαιτούσαν αδειοδότηση από την Κοινή Επιτροπή Ύδατος, ενώ το Ισραήλ διατηρούσε δικαίωμα άσκησης veto ως προς την ανάληψη οποιασδήποτε τέτοιας δραστηριότητας εκ μέρους της Παλαιστινιακής Αρχής⁷². Ενδεικτικά αναφέρεται ότι έως και τα τέλη του 1998 δεν είχε πραγματοποιηθεί καμία παλαιστινιακή γεώτρηση, ενώ το Ισραήλ είχε προβεί στη διανομή 3.4 εκατομμυρίων μ3 νερού ανά έτος, αντί των 4.5 εκατομμυρίων που επρόκειτο να παράσχει στη Δυτική Όχθη.

γ) Η Πολυμερής Ομάδα Εργασίας για τους Υδάτινους Πόρους⁷³ (Multilateral Working Group on Water Resources) συστάθηκε το 1992 ως ένα forum ενίσχυσης της περιφερειακής συνεργασίας σε τεχνικά ζητήματα, όπως η συλλογή και επεξεργασία δεδομένων, αλλά και ο εντοπισμός νέων υδάτινων πόρων, καθώς και προώθησης της ειρηνευτικής διαδικασίας στη Μέση Ανατολή. Αποτέλεσμα των διαπραγματεύσεων και εργασιών αυτής της Ομάδας υπήρξε το 1996 η υπογραφή της Διακήρυξης Αρχών Συνεργασίας σε θέματα που σχετίζονται με το νερό⁷⁴. Η Διακήρυξη κατηγοριοποιεί τους υδάτινους πόρους σε α) «υφιστάμενους υδάτινους πόρους», β) «πρόσθετους υδάτινους πόρους, η εκμετάλλευση των οποίων βασίζεται σε διμερείς συμφωνίες» και γ) «νέους και πρόσθετους υδάτινους πόρους». Επιπλέον, το κείμενο της Διακήρυξης τονίζει ότι «η εκμετάλλευση των νέων και πρόσθετων υδάτινων πόρων δεν θα επηρεάσει δυσμενώς την εκμετάλλευση ή χρήση των υφιστάμενων υδάτινων πόρων. Συνεπώς, πρόκειται περισσότερο για έναν τεχνητό διαχωρισμό των υδάτων, που αποκλείει την εξεύρεση λύσεων συνεργασίας, οι οποίες θα βασίζονται στην ολοκληρωμένη διαχείριση των υδάτινων πόρων και προωθεί μία προσέγγιση αποσπασματικής διαχείρισης⁷⁵.

⁷² Βλ. Dombrowsky, I. (2003) "Water Accords in the Middle East Process: Moving Towards Cooperation?" στο Brauch, H.G., Liotta, P.H., Marquina, A., Rogers, P.F., El- Sayed Selim, M. (eds) *Security and Environment in the Mediterranean. Conceptualizing Security and Environmental Conflicts*, σελ. 738.

⁷³ Στην Ομάδα Εργασίας συμμετείχε το Ισραήλ, η ΟΑΠ και η Ιορδανία.

⁷⁴ Declaration of Principles for Cooperation among the Core Parties on Water- Related Matters and New and Additional Waters, 13 February 1996.

⁷⁵ Βλ. Dombrowsky, I. (2003), *op.cit.*, σ.σ. 739-740.

Κατόπιν των ανωτέρων διαφαίνεται ότι η διαχείριση των υδάτων εδράζεται στην Ενδιάμεση Συμφωνία του 1995, η οποία προέβλεπε την παροχή πρόσθετων υδάτινων πόρων από το Ισραήλ στους Παλαιστίνιους και επέτρεπε την εκμετάλλευση του Ανατολικού Υδροφόρου Ορίζοντα (Eastern Aquifer), αλλά και άλλων πηγών με τη συναίνεση του Ισραήλ. Την πορεία προς το τελικό στάδιο των διαπραγματεύσεων ανέκοψε η αναζωπύρωση της έντασης στη διένεξη Ισραηλινών – Παλαιστινίων με το ξέσπασμα της Δεύτερης Ιντιφάντα. Ως εκ τούτου η Συμφωνία έμεινε ατελής, δυσχεραίνοντας περαιτέρω την εφαρμογή της. Επομένως, η επίπονη και βραδυκίνητη αυτή διαδικασία δεν επέφερε σημαντικά αποτελέσματα, ενώ η κατάσταση για τους Παλαιστίνιους αναφορικά με τους διαθέσιμους υδάτινους πόρους έχει περισσότερο επιδεινωθεί παρά βελτιωθεί. Επιπρόσθετα, έχει υποστηριχθεί η άποψη ότι λόγω της αλληλεξάρτησης Ισραηλινών και Παλαιστινίων στον τομέα των υδάτινων υποδομών, το νερό υπήρξε το μοναδικό πεδίο κάποιας μορφής συνεργασίας στα πλαίσια του συγκρουσιακού κλίματος τουλάχιστον κατά το έτος 2001⁷⁶.

Στα πλαίσια της ισραηλο-παλαιστινιακής σύγκρουσης, που συνιστά μία μακροχρόνια πολιτική διένεξη, η ανεπάρκεια των υδάτινων πόρων, αλλά και η δυσαναλογία της κατανομής τους, επιβαρύνουν σημαντικά το ήδη τεταμένο κλίμα μεταξύ των δύο λαών. Η αποτελεσματική αντιμετώπιση των προβλημάτων που αφορούν στην ποσότητα και την ποιότητα των υδάτινων πόρων της περιοχής μπορεί να επιτευχθεί στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης διαχείρισης των υδάτων.

⁷⁶ Ibid.

6. Ο Λίβανος μετά την ένοπλη σύγκρουση με το Ισραήλ (2006)

Η υπό μελέτη ένοπλη σύγκρουση έλαβε χώρα κατά το έτος 2006 και διήρκεσε 34 ημέρες (12 Ιουλίου – 14 Αυγούστου). Η σύρραξη πυροδοτήθηκε με την απαγωγή 2 Ισραηλινών στρατιωτικών από την οργάνωση Χεζμπολάχ⁷⁷ στα πλαίσια επιδρομής στην περιοχή των συνόρων Λιβάνου-Ισραήλ. Στις 11 Αυγούστου 2006 το Σ.Α των Η.Ε υιοθέτησε την απόφαση 1701, μέσω της οποίας απηύθυνε κάλεσμα προς τα δύο μέρη της σύγκρουσης για πλήρη παύση των εχθροπραξιών⁷⁸. Επιπλέον, την ίδια χρονική στιγμή το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων υιοθετώντας την απόφαση S-2/1, κάλεσε το Ισραήλ να προβεί σε άμεση λήξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων κατά του άμαχου πληθυσμού και των πολιτικών στόχων, που είχαν ως αποτέλεσμα απώλειες ανθρώπινων ζώων και καταστροφές, συνιστώντας σοβαρές παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁷⁹. Ωστόσο, η σύγκρουση συνεχίστηκε με αμείωτη ένταση⁸⁰ και μετά την υιοθέτηση των ανωτέρω αποφάσεων έως τις 14 Αυγούστου, οπότε και τερματίστηκε. Το κόστος των εχθροπραξιών σε ανθρώπινο επίπεδο αποτιμάται σε 1.191 νεκρούς (κυρίως γυναίκες και παιδιά) και 4.405 τραυματίες, ενώ περισσότεροι από 900.000 Λιβανέζοι αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους.

6.1 Γενική θεώρηση του Λιβάνου

Η Δημοκρατία του Λιβάνου αποτελεί μία κατά κύριο λόγο ορεινή χώρα στη νοτιοανατολική ακτή της Μεσογείου. Ορίζεται ΒΑ με τη Συρία και Νότια με το Ισραήλ και έχει έκταση 10.452 χλμ². Ειδικότερα, γεωμορφολογικά χαρακτηρίζεται από τις οροσειρές του Λιβάνου και του Αντι-λιβάνου, ενώ μεταξύ τους εκτείνεται η

⁷⁷ Η Χεζμπολάχ (στα αραβικά σημαίνει κόμμα του Θεού) ιδρύθηκε το 1982 και αποτελεί μία ισχυρή πολιτική και στρατιωτική οργάνωση-ομπρέλα ριζοσπαστικών σιιτικών ομάδων στο Λίβανο. Στις εκλογές του 2005 εξασφάλισε 14 έδρες. Ωστόσο, αρνείται να προβεί σε αφοπλισμό ή ενσωμάτωση των δυνάμεών της στο στρατό του Λιβάνου. Βλ. σχετικά με την εν λόγω οργάνωση, Σακκάς, Γ. (2002), *op.cit.*, σ.σ. 211-213.

⁷⁸ Βλ. United Nations, Security Council Resolution 1701 (2006), S/RES/1701 (2006), 11 August 2006.

⁷⁹ Βλ. United Nations, Human Rights Council, Special Session Resolution S-2/1, The grave situation of human rights in Lebanon caused by Israeli military operation, 11 August 2006

⁸⁰ Εκτιμάται ότι οι Ισραηλινές δυνάμεις έριξαν περισσότερες από 1.2 εκατομμύρια βόμβες διασποράς. Αξιοσημείωτο είναι ότι η ρίψη του 90% εξ αυτών πραγματοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των 3 τελευταίων ημερών, γεγονός που σημαίνει ότι είχε προηγηθεί το κάλεσμα των Η.Ε για παύση των εχθροπραξιών. Βλ. σχετικά United Nations, Human Rights Council, *Human Rights in Lebanon. Report of the Special Rapporteur on the right to food, Jean Ziegler, on his mission to Lebanon*, A/HRC/2/8, 29 September 2006, σελ. 11.

κοιλιάδα Beqaa, η οποία διαθέτει εύφορα εδάφη και ως εκ τούτου αποτελεί αγροτική περιοχή της χώρας⁸¹. Η οροσειρά του Λιβάνου⁸² εκτείνεται κατά μήκος της δυτικής ακτής και παράλληλα προς αυτή, στην ανατολική πλευρά, βρίσκεται η οροσειρά του Αντι-λιβάνου⁸³, η οποία αποτελεί φυσικό σύνορο με τη Συρία. Επιπλέον, οι μεταβολές στη γεωμορφολογία της χώρας προκαλούν τοπικές τροποποιήσεις στο μεσογειακό κλίμα που διαθέτει⁸⁴, δημιουργώντας μία σειρά μικροκλιμάτων με αντιθέσεις στις θερμοκρασίες και στην κατανομή των βροχοπτώσεων.

Ο Λίβανος αποτέλεσε γαλλική αποικία από τις αρχές του Α΄ Π.Π, οπότε τέθηκε υπό γαλλική Εντολή έως το 1943, οπότε και απέκτησε την πολιτική ανεξαρτησία του. Πέραν της υπό μελέτη ένοπλης σύγκρουσης, η χώρα ταλανίστηκε από έναν ιδιαίτερα μακροχρόνιο εμφύλιο πόλεμο (1975-1990), αλλά και από μία μακρά περίοδο ισραηλινής κατοχής (1977-2000), παράγοντες που λειτούργησαν ως τροχοπέδη στην αναπτυξιακή της πορεία⁸⁵. Η συντριπτική πλειοψηφία των Λιβανέζων είναι Άραβες (95%), ενώ οι Αρμένιοι αποτελούν τη σημαντικότερη εθνική μειονότητα (4%). Σε θρησκευτικό επίπεδο υφίσταται πληθώρα μειονοτήτων με τους καθολικούς μαρωνίτες ν' αποτελούν την πλέον σημαντική⁸⁶ (25% του συνολικού πληθυσμού). Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η παρουσία στη χώρα 400.00 κατά προσέγγιση Παλαιστινίων, οι οποίοι διαβιών σε προσφυγικούς καταυλισμούς.

Η λιβανέζικη οικονομία είναι προσανατολισμένη στον τομέα των υπηρεσιών, με ιδιαίτερο βάρος στον τουρισμό και έναν αδύναμο αγροτικό τομέα. Κατά τη χρονική περίοδο 1994-2004 η συμβολή του τομέα υπηρεσιών στο ΑΕΠ της χώρας αυξήθηκε από 61% σε 72%. Ακολούθως, το ποσοστό συνεισφοράς του βιομηχανικού και μεταποιητικού τομέα ανέρχεται σε 21% του ΑΕΠ. Η πλειονότητα των λιβανέζικων επιχειρήσεων είναι μικρού και μεσαίου μεγέθους, με τη βιομηχανία τροφίμων να κατέχει κυρίαρχη θέση.

Η συγκρουσιακή κατάσταση που χαρακτηρίζει τη νεότερη ιστορία του Λιβάνου και η συνεπαγόμενη ανεργία και εν γένει δυσμενής κοινωνικοοικονομική κατάσταση έχει επιφέρει τη μετανάστευση εξειδικευμένου εργατικού δυναμικού, επαγγελματιών και επιστημόνων (brain-drain). Ειδικότερα, υπολογίζεται ότι περισσότεροι από 1 εκατομμύριο Λιβανέζοι έχουν εγκαταλείψει τη χώρα, προκειμένου ν' αναζητήσουν

⁸¹ Πιο αναλυτικά για τη γεωμορφολογία της χώρας βλ. UNEP (2007) *Lebanon: Post-Conflict Environmental Assessment*, UNEP, Nairobi, σ.σ. 17-18. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.unep.org/bh/Publications/Lebanon/lebanon_proposal.pdf

⁸² Η ονομασία της χώρας οφείλεται στην εν λόγω οροσειρά.

⁸³ Η οροσειρά του Αντι-Λιβάνου είναι άγρονη συγκριτικά μ' εκείνη του Λιβάνου γι' αυτό και περισσότερο αραιοκατοικημένη.

⁸⁴ Το κλίμα του Λιβάνου χαρακτηρίζεται από καλοκαίρια ζεστά και ξηρά, χειμώνες κρύους και βροχερούς και σύντομης διάρκειας ενδιάμεσες εποχές.

⁸⁵ Ο εμφύλιος πόλεμος πυροδοτήθηκε λόγω έντονων θρησκευτικών αντιπαραθέσεων, οι οποίες είχαν σημαντικές επιπτώσεις στις πολιτικές διεργασίες της χώρας. Για τη νεότερη ιστορία του Λιβάνου βλ. Σακκάς, Γ. (2002), *op.cit.*, σ.σ. 82-91.

⁸⁶ Άλλες θρησκευτικές μειονότητες είναι οι μουσουλμάνοι σίιτες, οι μελχίτες και οι δρούζοι. Βλ. Σακκάς, Γ. (2002), *op.cit.*, σελ. 81.

καλύτερους όρους διαβίωσης⁸⁷. Η οικονομία της χώρας εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από τα μεταναστευτικά εμβάσματα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις της Παγκόσμιας Τράπεζας τα εμβάσματα κατά το έτος 2004 ανέρχονταν σε 5.7 δισεκατομμύρια δολάρια. Πέραν, όμως, των εμβασμάτων, οι εκπατριζόμενοι αποτελούν τη ραχοκοκαλιά του λιβανέζικου τουρισμού και συμβάλλουν σημαντικά στο τραπεζικό σύστημα μέσω των καταθέσεών τους.

Ο πληθυσμός της χώρας ανέρχεται σε περίπου 4.5 εκατομμύρια ανθρώπους, εκ των οποίων το 88% κατοικεί σε αστικές περιοχές⁸⁸. Ειδικότερα, περισσότερο από το 1/3 του συνολικού πληθυσμού είναι συγκεντρωμένο στην πρωτεύουσα της χώρας, τη Βηρυτό, και τα προάστια της. Ο Λίβανος διέπεται από εξαιρετικά υψηλό ποσοστό αστικοποίησης, γεγονός που αποτελεί μοχλό πίεσης στην περιβαλλοντική κατάσταση της χώρας. Το φαινόμενο αυτό οφείλεται στη μαζική μετακίνηση πληθυσμού από τις αγροτικές περιοχές του Νότου προς τα αστικά κέντρα, ενώ η μετακίνηση αυτή σχετίζεται άμεσα με τη φτώχεια των αγροτικών περιοχών⁸⁹. Ειδικότερα, η συγκέντρωση του πληθυσμού και της οικονομικής δραστηριότητας⁹⁰ αφορά στην παράκτια ζώνη, η οποία αποτελεί το 16% της συνολικής επιφάνειας της χώρας. Ο πληθυσμιακός και οικονομικός όγκος της παράκτιας περιοχής αντικατοπτρίζεται στη συμβολή της στο ΑΕΠ της χώρας, το οποίο ανέρχεται σε 70%, αλλά και στον πληθυσμό της, ο οποίος υπολογίζεται σε 2.5 εκατομμύρια ανθρώπους⁹¹.

Ο Λίβανος έχει σημειώσει σημαντικά βήματα προόδου στην επίτευξη των Αναπτυξιακών Στόχων της Χιλιετίας. Συγκεκριμένα, έχει παρατηρηθεί βελτίωση σε τομείς όπως, η μείωση της φτώχειας, η εκπαίδευση, η ενδυνάμωση της θέσης της γυναίκας, αλλά και η υγεία. Αναφορικά με την εκπαιδευτικό σύστημα, η συμμετοχή στη βασική εκπαίδευση είναι σχεδόν καθολική. Επιπλέον, το ποσοστό αναλφαβητισμού σε ενήλικους (άτομα άνω των 15 ετών) μειώθηκε από 14% το 2000 σε 11.7% το 2005. Η θέση της γυναίκας έχει ενισχυθεί στον τομέα της εκπαίδευσης. Ωστόσο, οι γυναίκες πλήττονται από υψηλότερα ποσοστά ανεργίας συγκριτικά με τους άντρες, ενώ αδύναμη παραμένει η θέση τους στον τομέα της συμμετοχής σε θέσεις λήψης πολιτικών αποφάσεων⁹². Ο τομέας της υγείας έχει, επίσης, να επιδείξει πρόοδο αναφορικά με το συνολικό σύστημα υγείας. Ενδεικτικά αναφέρεται, ότι το προσδόκιμο ζωής στη χώρα είναι στα 71.9 έτη.

⁸⁷ Βλ. WFP (2006) *Lebanon Crisis, WFP Rapid Food Security Assessment*, World Food Programme, σελ.6. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.reliefweb.int/library/documents/2006/wfp-lbn-10sep.pdf>.

⁸⁸ Βλ. Πίνακα 1 του Παραρτήματος.

⁸⁹ Βλ. WFP (2006), *op.cit.*, σελ. 5.

⁹⁰ Ο κύριος όγκος της βιομηχανίας, του τουρισμού και των υποδομών αναπτύσσεται στην παράκτια ζώνη της χώρας.

⁹¹ Βλ. UNEP (2007), *op.cit.* σελ. 21.

⁹² Το 2005 οι γυναίκες έλαβαν 6 από τις συνολικά 128 κοινοβουλευτικές έδρες. Βλ. UNDP (2009) *Millennium Development Goals. Lebanon Report 2008*, σελ. 29-34. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: http://www.undp.org.lb/communication/publications/downloads/MDG_en.pdf

Σε κοινωνικοοικονομικό επίπεδο αξιοσημείωτη είναι η αύξηση των ανισοτήτων, αλλά και η μείωση της αγοραστικής δύναμης της μεσαίας τάξης. Επιπλέον, παρατηρείται αύξηση των γεωγραφικών διαφοροποιήσεων αναφορικά με τα επίπεδα φτώχειας και ανάπτυξης. Ειδικότερα, η φτώχεια πλήττει περισσότερο τα προάστια της Βηρυτού, καθώς και ορισμένες αγροτικές περιοχές. Πρόκειται για τις ίδιες περιοχές που υπέστησαν τη μεγαλύτερη καταστροφή από τη σύρραξη του 2006, γεγονός που επιδείνωσε περαιτέρω τους όρους διαβίωσης του πληθυσμού. Με βάση το εισόδημα το ποσοστό του πληθυσμού που ζει κάτω από την ανώτερη γραμμή φτώχειας (4\$ την ημέρα) ανέρχεται σε 28,5%, εκ των οποίων το 8% ζει κάτω από την κατώτερη γραμμή φτώχειας (2\$ την ημέρα). Επομένως, ο πληθυσμός δεν αντιμετωπίζει ακραία επίπεδα φτώχειας, όπως άλλα μέρη του αναπτυσσόμενου κόσμου (π.χ. Υποσαχάρια Αφρική).

Σε περιβαλλοντικό επίπεδο, ο Λίβανος βρίσκεται αντιμέτωπος με μία σειρά περιβαλλοντικών προβλημάτων, καθώς και με την πρόκληση επίτευξης περιβαλλοντικής βιωσιμότητας. Για ολόκληρο το Μεσογειακό Νότο και επομένως και για το Λίβανο, το φαινόμενο της απερήμωσης αποτελεί κύρια περιβαλλοντική πρόκληση. Συγκεκριμένα, εκτιμάται ότι κατά το έτος 2000 το 59% των εδαφών της χώρας είχε ήδη επηρεαστεί από την απερήμωση. Επίσης, αναφορικά με τα επίπεδα εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου, παρατηρείται μία αυξητική τάση, η οποία οφείλεται στον τομέα της ενέργειας. Ο τομέας αυτός αποτελεί την κυριότερη πηγή ρύπανσης στη χώρα, καθώς το ποσοστό συμβολής του στις συνολικές εκπομπές CO₂, ανέρχεται σε 55%.

Στα πλαίσια της άνυδρης περιοχής του Μεσογειακού Νότου, ο Λίβανος διαθέτει συγκριτικά μεγάλα αποθέματα νερού⁹³. Ωστόσο, σύμφωνα με προβλέψεις στα επόμενα 10-15 έτη η χώρα ενδέχεται ν' αντιμετωπίσει έλλειμμα ύδατος. Το ενδεχόμενο αύξησης της ζήτησης νερού στη χώρα μελλοντικά, καθιστά αναγκαία τη λήψη μέτρων, προκειμένου να αυξηθεί η αποδοτικότητα στη χρήση του. Επομένως, αποτελεί μείζονος σημασίας ζήτημα για το Λίβανο η πρόσβαση σε πόσιμο νερό. Η κρισιμότητα στο θέμα της διαθεσιμότητας του νερού, παρόλο που το επίπεδο ετήσιας βροχόπτωσης στη χώρα υπολογίζεται σε 8.600 μ³, συνίσταται στην υψηλή ζήτηση, στις απώλειες του δημόσιου δικτύου υδροδότησης, καθώς και στην εκτεταμένη ρύπανση. Η συνολική πίεση επί των υδάτινων πόρων επιβαρύνεται από την ολοένα αυξανόμενη ζήτηση ιδίως από τον αγροτικό τομέα, στον οποίο αντιστοιχεί το 70% της συνολικής κατανάλωσης νερού στο Λίβανο⁹⁴. Επίσης, ανεπαρκής κρίνεται η λειτουργία των μονάδων επεξεργασίας αποβλήτων και η πρόσβαση σε δίκτυα αποχέτευσης. Η πλειονότητα των νοικοκυριών στις αγροτικές περιοχές δεν έχει πρόσβαση στο δημόσιο δίκτυο αποχέτευσης, ενώ περίπου το 50% των δημόσιων σχολείων δεν πληροί τις ελάχιστες προϋποθέσεις υγιεινής.

⁹³ Για μία θεώρηση των υδάτινων πόρων στο Λίβανο βλ. UNEP (2007), *op.cit.*, σ.σ. 112-116.

⁹⁴ Βλ. UNDP (2009), *op.cit.*, σελ. 64.

Η διαθεσιμότητα και η ποιότητα του νερού στο Λίβανο είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με 2 βασικούς παράγοντες: τη γεωργία και την πληθυσμιακή πίεση. Αναφορικά με τη δημογραφική πίεση αξιοσημείωτη είναι η αύξηση της πληθυσμιακής πυκνότητας που παρατηρείται στις αστικές περιοχές, γεγονός που επιβαρύνει την παροχή νερού. Επίσης, στον αγροτικό τομέα αντιστοιχούν τα $\frac{3}{4}$ της συνολικής κατανάλωσης νερού στη χώρα. Η υπεράρδευση, η υπέρμετρη χρήση λιπασμάτων και η ανεξέλεγκτη εφαρμογή παρασιτοκτόνων έχουν επιφέρει ρύπανση των επιφανειακών και υπόγειων υδάτων. Η δυσαναλογία μεταξύ των περιβαλλοντικών επιπτώσεων της γεωργίας και του ποσοστού συνεισφοράς της στην οικονομία της χώρας, καθιστά αναγκαία την ανάπτυξη γεωργικών πρακτικών προς μία περιβαλλοντικά ορθή κατεύθυνση. Στο πλαίσιο αυτό κυρίαρχο ρόλο διαδραματίζει το ανεπαρκές νομοθετικό και κανονιστικό πλαίσιο, η έλλειψη μίας ολοκληρωμένης εθνικής πολιτικής, αλλά και οι αναποτελεσματικές θεσμικές δομές που αφορούν στη διαχείριση του νερού στη χώρα⁹⁵.

Πέραν των ανωτέρω, κυρίαρχο περιβαλλοντικό πρόβλημα αποτελεί η διάθεση των στερεών αποβλήτων⁹⁶. Η παραγωγή απορριμμάτων αυξάνει στη χώρα κατά 4% ετησίως, ποσοστό ιδιαίτερα υψηλό. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι υπάρχουν μόνο 2 χώροι υγειονομικής ταφής απορριμμάτων στην επικράτεια⁹⁷. Ως εκ τούτου, οι δήμοι χρησιμοποιούν περισσότερους από 700 ανοιχτούς χώρους απόθεσης απορριμμάτων, εκ των οποίων το 50% υπόκειται σε καύση, προκαλώντας σημαντική ρύπανση των υπόγειων υδάτων, αλλά και ατμοσφαιρική ρύπανση. Επιπλέον, κατά τη διάρκεια της καλοκαιρινής περιόδου ο πληθυσμός του Λιβάνου σχεδόν διπλασιάζεται, λόγω του τουρισμού, γεγονός που ασκεί περαιτέρω πίεση στο ήδη αδύναμο σύστημα διαχείρισης απορριμμάτων⁹⁸.

6.2 Οι επιπτώσεις της σύγκρουσης

Η ένοπλη σύγκρουση επέφερε εκτεταμένη περιβαλλοντική υποβάθμιση, αποδιοργάνωση του οικονομικού τομέα και καταστροφές σε επίπεδο υποδομών. Οι επιμέρους πτυχές των επιπτώσεων διασυνδέονται επηρεάζοντας την οικονομική, την κοινωνική και την περιβαλλοντική συνιστώσα.

Η περιβαλλοντική υποβάθμιση που συντελέστηκε λόγω της σύρραξης αποτελεί σε μεγάλο βαθμό το μοχλό αποσταθεροποίησης της οικονομίας, μέσω των καταστροφών

⁹⁵ Βλ. UN (2007), op.cit., σελ. 47.

⁹⁶ Ibid.

⁹⁷ Ο χώρος υγειονομικής ταφής που βρίσκεται στη Βηρυτό (Naameh) εξυπηρετεί περίπου 2 εκατομμύρια ανθρώπους, ενώ εκείνος που βρίσκεται στην κούαδα Beqaa (Zahleh) εξυπηρετεί περίπου 150.00 ανθρώπους.

⁹⁸ Βλ. UNEP (2007), op.cit. σελ. 100.

στον αγροτικό και αλιευτικό τομέα, ενώ καθοριστικής σημασίας ήταν και οι απώλειες σε επίπεδο υποδομών⁹⁹.

6.2.1 Οικονομική και κοινωνική διάσταση

Η ένοπλη σύγκρουση προκάλεσε πολιτική και οικονομική αποσταθεροποίηση. Στις αρχές του 2006 οι οικονομικοί δείκτες της χώρας παρουσίαζαν αύξηση, γεγονός που ανατράπηκε λόγω της σύρραξης. Ως εκ τούτου κατά το έτος 2006 το ΑΕΠ σημείωσε μηδενική αύξηση, ενώ το 2007 ο πληθωρισμός έφθασε στο 9.3%, με τις τιμές των τροφίμων να παρουσιάζουν αύξηση 14.8%¹⁰⁰. Στο πλαίσιο αυτό επιβαρυντικό παράγοντα αποτέλεσε το υψηλό εξωτερικό χρέος του Λιβάνου, το οποίο το 2002 ανερχόταν σε 158% του ΑΕΠ της χώρας, ποσοστό που αντιστοιχούσε σε 29.5 δισεκατομμύρια δολάρια. Η σύγκρουση επέφερε τη ραγδαία αύξησή του, καθώς το 2007 προσέγγισε τα 39 δισεκατομμύρια δολάρια. Η δυσκολία πρόσβασης σε δάνεια αποτελεί δομικό παράγοντα του τραπεζικού τομέα, που προϋπήρχε της σύγκρουσης. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού απώλεσε τη δυνατότητα πρόσβασης σε χρηματοδότηση δεδομένης της καταστροφής κατοικιών, επιχειρήσεων και αγροτικής γης, που δυνητικά αποτελούσαν εγγυήσεις προς το σκοπό αυτό¹⁰¹. Επιπλέον, η απουσία οποιασδήποτε πολιτικής σχετικής με την παροχή οικονομικής βοήθειας από δημόσιες ή μη πηγές, επιβάρυνε σημαντικά το χρηματοπιστωτικό κεφάλαιο και την οικονομική κατάσταση του πληθυσμού.

α) Τομέας Υποδομών

Αναφορικά με τις υποδομές που συγκροτούν το αστικό περιβάλλον οι επιπτώσεις ήταν πολλαπλές, καθώς επήλθε ευρείας κλίμακας καταστροφή σε κομβικές οδικές αρτηρίες (περίπου 445.000 μ²) και περισσότερες από 100 γέφυρες¹⁰². Επιπλέον, οι βομβαρδισμοί έπληξαν τηλεπικοινωνιακές εγκαταστάσεις και δίκτυα, λιμενικές εγκαταστάσεις, το αεροδρόμιο της Βυρηντού, νοσοκομεία, σχολεία, αλλά και περί τις 30.000 κατοικίες, οι οποίες είτε καταστράφηκαν ολοσχερώς είτε υπέστησαν σοβαρές

⁹⁹ Βλ. The World Bank, Ministry of Social Affairs (2007), *Post-Conflict Social and Livelihoods Assessment in Lebanon*, Consultation and Research Institute, σελ. 21. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: [http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/%28httpDocuments%29/AB6F0E6E04FD4766C12573F700662CD1/\\$file/MoSA-WB-CRI-Social_Assessment_Report-June_2007_Final.pdf](http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/%28httpDocuments%29/AB6F0E6E04FD4766C12573F700662CD1/$file/MoSA-WB-CRI-Social_Assessment_Report-June_2007_Final.pdf)

¹⁰⁰ Βλ. UNDP (2009), *op.cit.*, σελ. 74.

¹⁰¹ Η Χεζμπολάχ προέβη σε άμεση παροχή αποζημιώσεων προς ιδιοκτήτες κατοικιών και επιχειρήσεων που υπέστησαν καταστροφές, σε αντίθεση με το βραδυκίνητο πλαίσιο των κυβερνητικών αποζημιώσεων, βλ. The World Bank, Ministry of Social Affairs (2007), *op. cit.* 31.

¹⁰² Βλ. UNDP (2007) *Lebanon Rapid Environmental Assessment for Greening Recovery, Reconstruction and Reform 2006*, UNDP, Beirut, σελ. 47. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.undp.org.lb/events/docs/DraftReport.pdf>

ζημιές¹⁰³. Στο πλαίσιο αυτό επλήγη σημαντικά ο τομέας της δημόσιας διοίκησης και η πρόσβαση του πληθυσμού σε νερό και βασικές υπηρεσίες υγείας και εκπαίδευσης. Οι καταστροφές αυτές συνέβαλαν καθοριστικά στην οικονομική αποσταθεροποίηση της χώρας.

Η αντιμετώπιση των συνεπειών στον τομέα των υποδομών μπορεί να διακριθεί σε 3 κατηγορίες:

- Αναφορικά με τις καταστροφές σε οικίες και επιχειρήσεις ακολουθήθηκε περιορισμένο πρόγραμμα ανοικοδόμησης, προκαλώντας καθυστέρηση στην ανάκαμψη του βιομηχανικού τομέα. Επιπλέον, ακόμα και σε περιοχές που επλήγησαν λιγότερο από τις καταστροφές, η οικονομική κρίση που ακολούθησε την σύρραξη προκάλεσε ύφεση στις οικονομικές δραστηριότητες στον εν λόγω τομέα.
- Οι καταστροφικές επιπτώσεις της σύρραξης μετριάστηκαν από το αντίστοιχο πρόγραμμα ανοικοδόμησης και τη μεσολάβηση διαφόρων οργανισμών στους εξής τομείς: υγεία, εκπαίδευση, ηλεκτρισμός, ύδρευση, τηλεπικοινωνίες, οδικό δίκτυο.
- Οι τομείς άρδευσης και αποχέτευσης, αλλά και η συλλογή στερεών αποβλήτων αποτελούσαν εξόχως σημαντικά προβλήματα της χώρας πριν τη σύγκρουση. Επομένως, η σύρραξη λειτούργησε πολλαπλασιαστικά στην επιδείνωσή τους, ελλείπει εφαρμογής κάποιου προγράμματος για την αντιμετώπισή τους¹⁰⁴.

β) Αγροτικός τομέας

Η συνεισφορά της γεωργίας στην οικονομία του Λιβάνου είναι σχετικά μικρή και συνεχώς φθίνουσα. Ενδεικτικά αναφέρεται, ότι κατά το έτος 2004 η συμβολή του αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ και στην απασχόληση ήταν 5% και 8% αντίστοιχα¹⁰⁵. Ωστόσο, η γεωργία αποτελεί τη ραχοκοκαλιά της αγροτικής οικονομίας, διαδραματίζοντας καθοριστικό ρόλο στη μείωση της φτώχειας και την ευημερία των αγροτικών περιοχών. Ο αναπόφευκτα αρνητικός αντίκτυπος της ένοπλης σύγκρουσης στη γεωργία και την αλιεία πολλαπλασιάστηκε, δεδομένου ότι συνέπεσε χρονικά με το ζενίθ της περιόδου συγκομιδής, αλλά και της αλιευτικής περιόδου.

¹⁰³ Βλ. UNEP (2007), op.cit., σελ. 10.

¹⁰⁴ Βλ. The World Bank, Ministry of Social Affairs (2007), op.cit. σελ.26.

¹⁰⁵ Βλ. Πίνακα

Κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών δασικές εκτάσεις καταστράφηκαν από πυρκαγιές, ενώ σημαντικές εκτάσεις αγροτικής γης επηρεάστηκαν από τους βομβαρδισμούς, μειώνοντας δραστικά τις πηγές εσόδων στο 85% των αγροτών¹⁰⁶ και επιφέροντας την υπερχρέωσή τους. Η γεωργία ως οικονομική δραστηριότητα απασχολεί άμεσα, όπως προαναφέρθηκε, μικρό ποσοστό του Λιβανέζικου πληθυσμού. Ωστόσο, το 40% του συνολικού πληθυσμού σχετίζεται επαγγελματικά με τον αγροτικό τομέα εμμέσως, καταδεικνύοντας το εύρος της απώλειας εσόδων. Γεωγραφικά, ο αγροτικός πυρήνας της χώρας εντοπίζεται στο νότιο τμήμα της, για τον πληθυσμό του οποίου η γεωργία αποτελεί τη μοναδική πηγή εσόδων. Στις περιοχές αυτές χιλιάδες εκτάρια καλλιέργειών και θερμοκηπίων¹⁰⁷ υπέστησαν ζημιές, ενώ εξίσου σημαντικό ήταν και το πλήγμα στο ζωικό κεφάλαιο της χώρας. Εκατοντάδες χιλιάδες μη εκραγέντα υπο-πυρομαχικά διασποράς διασκορπίστηκαν στο νότιο τμήμα του Λιβάνου, ο πλήρης καθαρισμός του οποίου δύναται να διαρκέσει μία δεκαετία¹⁰⁸, δυσχεραίνοντας την καλλιέργεια των εδαφών. Σύμφωνα με εκτιμήσεις του FAO, η καταστροφή που προκλήθηκε στο γεωργικό τομέα, συμπεριλαμβανομένου του τομέα της αλιείας και της δασοκομίας, ανήλθε σε 280 εκατομμύρια δολάρια και επηρέασε περίπου 40.000 αγρότες¹⁰⁹. Επιπλέον, οι απώλειες σε αλιευτικά σκάφη και εξοπλισμό, η καταστροφή των υποδομών στις λιμενικές εγκαταστάσεις και η μείζονος σημασίας θαλάσσια ρύπανση, που επέφερε η διαρροή πετρελαίου, είχαν εξαιρετικά δυσμενείς επιπτώσεις στη διαβίωση περίπου 5.000 αλιέων και των οικογενειών τους.

γ) Βιομηχανικός τομέας

Ο βιομηχανικός τομέας διέπεται από μία πτωτική τάση αναφορικά με τη συμβολή του στην οικονομία της χώρας, αν και μικρότερη σε σχέση με την προαναφερθείσα του αγροτικού τομέα. Στα πλαίσια της ένοπλης σύρραξης 142 βιομηχανικές επιχειρήσεις υπέστησαν ολική ή μερική καταστροφή, ενώ περισσότερες από 900 μεσαίες και 2.800 μικρές επιχειρήσεις αντιμετώπισαν εκτεταμένη ζημία¹¹⁰.

Ο βομβαρδισμός της μονάδας παραγωγής ενέργειας και η διαρροή πετρελαίου που προκλήθηκε, πέραν της εκτεταμένης περιβαλλοντικής υποβάθμισης που επέφερε, επηρέασε, λόγω της ρύπανσης, και την τουριστική βιομηχανία της χώρας, η οποία παρέχει εργασία σε μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού. Συγκεκριμένα, κατά τη χρονική περίοδο 2006-2007 σημειώθηκε ύφεση της τάξεως του 4.3%, ως αποτέλεσμα της ένοπλης σύγκρουσης

¹⁰⁶ Βλ. United Nations, Human Rights Council (2006), A/HRC/2/8, op. cit. σελ. 10.

¹⁰⁷ Επρόκειτο κυρίως για ελιές, σποροφόρα δέντρα, καλλιέργειες πατάτας, καθώς και φυτείες μπανάνας και καπνού.

¹⁰⁸ Βλ. United Nations, Human Rights Council (2006), A/HRC/2/8, op. cit. σελ. 11.

¹⁰⁹ Βλ. UN (2007) *Common Country Assessment: Lebanon*, σελ. 27

¹¹⁰ Βλ. UN (2007), op.cit., σελ. 28.

δ) Φτώχεια

Αναφορικά με το ζήτημα της φτώχειας, πριν από τη σύγκρουση, είχε διεξαχθεί έρευνα από το Υπουργείο Κοινωνικών Υποθέσεων του Λιβάνου και το UNDP για το έτος 2004, σύμφωνα με την οποία παρατηρήθηκε βελτίωση στις συνθήκες διαβίωσης συγκριτικά με τα δεδομένα του 1995. Γενικότερα, εντοπίζονται σημαντικές διαφοροποιήσεις στην κατανομή της φτώχειας εντός της χώρας. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι στο βόρειο τμήμα του Λιβάνου, όπου κατοικεί το 20,7% του συνολικού πληθυσμού, φιλοξενείται το 38% του φτωχού και το 46% του εξαιρετικά φτωχού πληθυσμού¹¹¹. Το ποσοστό των νοικοκυριών που χαρακτηρίζεται από χαμηλά επίπεδα ως προς την ικανοποίηση των βασικών αναγκών ανερχόταν σε 31% το 1995, ποσοστό που το 2004 προσέγγιζε το 25%, σημειώνοντας δραστική μείωση. Η ένοπλη σύρραξη του 2006 έπληξε σημαντικά τις αγροτικές περιοχές της χώρας, όπου σημειώνονται υψηλότερα ποσοστά φτώχειας, με αποτέλεσμα την επιδείνωση των όρων διαβίωσης στους εν λόγω πληθυσμούς.

ε) Πληθυσμός – Εργασία

Ο μόνιμος πληθυσμός του Λιβάνου κατά το 2004 ανερχόταν σε 3.8 εκατομμύρια κατοίκους, εκ των οποίων το 37.2% ήταν κάτω των 20 ετών, καταδεικνύοντας το υψηλό ποσοστό των νέων στην ηλικιακή διάρθρωση του πληθυσμού. Το ποσοστό ανεργίας στη χώρα ανέρχεται σε 7.9% και πλήττει περισσότερο την ηλικιακή ομάδα 15-24 ετών, που αποτελούν το 48.4% των ανέργων. Οι καταστροφές που προκάλεσε η σύρραξη και η συνεπαγόμενη οικονομική κρίση αποτέλεσαν αίτια για την απόλυση χιλιάδων εργαζομένων και ως εκ τούτου την αύξηση των ποσοστών ανεργίας¹¹², ενώ παράλληλα αυξήθηκε και η διάρκεια της ανεργίας κατά 26%.

Το φαινόμενο της παιδικής εργασίας σε αστικές περιοχές του Λιβάνου, που ταλανίζονται από υψηλά επίπεδα φτώχειας προϋπήρχε της σύγκρουσης. Εκτιμάται ότι ο αριθμός των παιδιών, ηλικίας 10-19 ετών, που εργάζονται, ανέρχεται σε 76.000, αντιστοιχώντας στο 10% των παιδιών αυτής της ηλικιακής ομάδας. Στο πλαίσιο αυτό λειτουργεί επιβαρυντικά το γεγονός ότι η βασική εκπαίδευση αφενός δεν είναι δωρεάν και αφετέρου δεν έχει υποχρεωτικό χαρακτήρα. Η αύξηση της παιδικής εργασίας λόγω της σύρραξης αποτελεί ένα ενδεχόμενο, το οποίο εν τούτοις δεν στοιχειοθετείται με συγκεκριμένα δεδομένα.

Η αναγκαστική μετακίνηση πληθυσμού στα πλαίσια της εμπόλεμης κατάστασης είχε προσωρινό χαρακτήρα, καθώς μετά το τέλος των εχθροπραξιών οι εκτοπισμένοι κάτοικοι επέστρεψαν στις εστίες τους. Ωστόσο, η οικονομική και πολιτική κρίση επέφερε μείωση, αν και περιορισμένης κλίμακας, του αριθμού των μόνιμων κατοίκων σε αστικές περιοχές.

¹¹¹ Στη Βηρυτό, που αποτελεί αστικό κέντρο, τα αντίστοιχα ποσοστά είναι: 1% και 2.1%. Βλ. UNDP (2009), *op.cit.*, σελ. 13.

¹¹² Βλ. UN (2007), *op.cit.*, σελ.31.

στ) Υγεία - Εκπαίδευση

Στους τομείς της εκπαίδευσης και της υγείας, παρά τις σημαντικές καταστροφές που προκλήθηκαν σε επίπεδο υποδομών, η μεσολάβηση διεθνών οργανισμών είχε ως αποτέλεσμα το μετριασμό των επιπτώσεων μετά τον τερματισμό της σύρραξης. Ειδικότερα, στον τομέα της υγείας ενδεικτικό είναι ότι μετά τη λήξη της σύγκρουσης, αναβαθμίστηκαν υγειονομικές εγκαταστάσεις της χώρας, ενώ στον εκπαιδευτικό τομέα οι καταστροφές σε σχολικές εγκαταστάσεις αποκαταστάθηκαν με γοργούς ρυθμούς. Ωστόσο, η αναγκαστική μετακίνηση οικογενειών και η αδυναμία πληρωμής σχολικών διδασκτρών λόγω της οικονομικής κρίσης που επέφερε η σύρραξη, προκάλεσαν αποχή και μεταβολή στις εγγραφές των μαθητών, φαινόμενο που επηρέασε περισσότερο τις αστικές περιοχές.

6.2.2 Περιβαλλοντική διάσταση

Η ενσωμάτωση των αρχών της βιώσιμης ανάπτυξης στις εθνικές πολιτικές και προγράμματα του Λιβάνου αποτελεί ζήτημα μείζονος σημασίας, δεδομένης της μη βιώσιμης διαχείρισης και εκμετάλλευσης των περιβαλλοντικών πόρων της χώρας. Η ένοπλη σύγκρουση προκάλεσε εκτεταμένη περιβαλλοντική υποβάθμιση στη χώρα, το οικονομικό κόστος της οποίας προσέγγιζε τα 729 εκατομμύρια δολάρια, ποσό που αντιστοιχούσε στο 3.6% του ΑΕΠ του Λιβάνου το 2006¹¹³.

Ιδιαίτερης βαρύτητας υπήρξε ο βομβαρδισμός δεξαμενών αποθήκευσης πετρελαίου σε θερμική μονάδα παραγωγής ηλεκτρικής ενέργειας στην πόλη Jiyeh, 30 χλμ νότια της Βηρυτού, στις 13 και 15 Ιουλίου. Η εν λόγω παράκτια μονάδα παραγωγής ενέργειας διέθετε 5 δεξαμενές αποθήκευσης πετρελαίου, συνολικής χωρητικότητας 75.000 μ³. Ο βομβαρδισμός έπληξε 2 δεξαμενές¹¹⁴, επιφέροντας το ξέσπασμα πυρκαγιάς, η οποία εξαπλώθηκε και στις άλλες δεξαμενές και διήρκεσε 12 ημέρες. Ως εκ τούτου, επήλθε διαρροή 10.000-15.000 τόνων αργού πετρελαίου στη θάλασσα¹¹⁵.

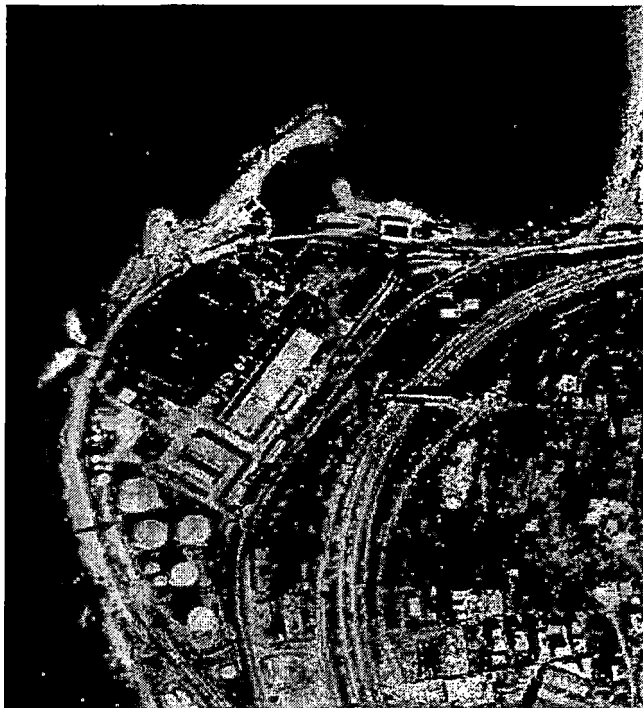
Ο Λίβανος διαθέτει ακτογραμμή 220 χλμ., η οποία συνίσταται σε 2 μεγάλους κόλπους, 12 χερσονήσους και αρκετά δέλτα ποταμών, τα 2/3 των οποίων εκτέθηκαν στην πετρελαϊκή ρύπανση. Η πετρελαιοκηλίδα επηρέασε κατά προσέγγιση 150

¹¹³ Η εκτίμηση του κόστους της περιβαλλοντικής υποβάθμισης έγινε από την Παγκόσμια Τράπεζα. Βλ. United Nations, GA, Oil slick on Lebanese shores, Report of the Secretary General, A/62/343, 24 October 2007, σελ. 7.

¹¹⁴ Η συνολική χωρητικότητα των δύο δεξαμενών ήταν 25.000 m³ πετρελαίου.

¹¹⁵ Βλ. UNDP (2007), op.cit., σελ. 117.

χιλιόμετρα ακτογραμμής του Λιβάνου, καθώς και μέρος της ακτογραμμής της Συρίας¹¹⁶.

Εικόνα 1: Η μονάδα παραγωγής ενέργειας στην πόλη Jiyeh

Πηγή: UNDP (2007) *Lebanon Rapid Environmental Assessment for Greening Recovery, Reconstruction and Reform 2006*, UNDP, Beirut

Επιπλέον, η έκρηξη και καύση 55.000 τόνων αποθηκευμένου πετρελαίου στις δεξαμενές προκάλεσε ένα θύσανο ρυπογόνων αερίων και καπνού ύψους 60 χλμ, προκαλώντας ατμοσφαιρική ρύπανση. Επιπλέον, ορισμένες οργανικές ενώσεις αυτής της κατηγορίας ρύπων είναι ανθεκτικές, βιοσυσσωρευτικές και τοξικές. Αυτό σημαίνει ότι δεν διασπώνται και συνεπώς ενδέχεται να διατηρηθούν στο περιβάλλον σε βάθος ετών επιδρώντας δυσμενώς στους εδαφικούς και υδάτινους πόρους, αλλά και στη βιοποικιλότητα. Πέραν των ανωτέρω, εκτιμάται, ότι ενδεχομένως να παρουσιάστηκαν βραχυπρόθεσμες αναπνευστικές δυσκολίες στον πληθυσμό της περιοχής, ως αποτέλεσμα της έκθεσης στην εν λόγω ατμοσφαιρική ρύπανση. Επίσης, πραγματοποιήθηκε αποκομιδή των ερειπίων, τα οποία μεταφέρθηκαν σε παράκτια περιοχή εντός των εγκαταστάσεων της μονάδας, εκθέτοντας το περιβάλλον σε περαιτέρω υποβάθμιση. Το UNEP εκτίμησε ότι η καταστροφή που επήλθε είναι της ίδιας κλίμακας με την περίπτωση του τάνκερ *Erica*, το οποίο βυθίστηκε στη βορειοδυτική ακτή της Γαλλίας το 1999, αλλά και του *Exxon Valdez* στην Αλάσκα το 1989.

¹¹⁶ Βλ. UNEP (2007), *op.cit.*, σελ. 10.

Η θεώρηση της πετρελαϊκής ρύπανσης υπό το πρίσμα της βιώσιμης ανάπτυξης, καθιστά σαφείς τις επιπτώσεις της σε οικονομικό, κοινωνικό και περιβαλλοντικό επίπεδο, γεγονός που τονίστηκε και με απόφαση της Γ.Σ των Η.Ε.¹¹⁷ Ειδικότερα, εκτιμάται ότι η διαρροή πετρελαίου επηρέασε καθοριστικά την ανθρώπινη υγεία, τη βιοποικιλότητα, την αλιεία και τον τουρισμό, τομείς που με τη σειρά τους έχουν εξέχουσα σημασία για τη διαβίωση του πληθυσμού και την οικονομία της χώρας. Μεταξύ των μακροπρόθεσμων επιπτώσεων της πετρελαϊκής ρύπανσης στα μέσα διαβίωσης, συγκαταλέγεται και ο αρνητικός αντίκτυπός της στην τουριστική βιομηχανία, η οποία, όπως προαναφέρθηκε, αποτελεί το βασικό οικονομικό τομέα της χώρας και παρέχει εργασία σε μεγάλο ποσοστό του πληθυσμού.

Η αποβολή αργού πετρελαίου στη θάλασσα προκαλεί σημαντική υποβάθμιση των υδρόβιων οργανισμών. Στην προκειμένη περίπτωση, ένα μέρος του πετρελαιοκηλίδας διασπάστηκε και εν συνεχεία βυθίστηκε, καλύπτοντας στο θαλάσσιο βυθό μία περιοχή αρκετών εκατοντάδων μέτρων. Ως αποτέλεσμα, η πετρελαιοκηλίδα δημιούργησε ασφυκτική κατάσταση (smothering) στα βιοτικά στοιχεία των θαλάσσιων ιζημάτων¹¹⁸. Επιπλέον, σημαντική ρύπανση υπέστησαν οι ακτές, καθώς τα κατάλοιπα της πετρελαιοκηλίδας είναι πιο ανθεκτικά στις παραλιακές περιοχές, γεγονός που προκάλεσε σημαντική ύφεση στον τουριστικό τομέα της χώρας. Εξίσου σημαντικές ήταν οι απώλειες στη θαλάσσια βιοποικιλότητα, αλλά και στη χλωρίδα και πανίδα των ακτών. Εκτεταμένη ήταν η υποβάθμιση περιβαλλοντικά ευαίσθητων οικοσυστημάτων, όπως η προστατευόμενη περιοχή των νησιών Palm. Πρόκειται για ειδικά προστατευόμενη περιοχή της Μεσογείου, σύμφωνα με τη Σύμβαση της Βαρκελώνης, καθώς και υγροβιότοπο διεθνούς σημασίας, που βρίσκεται βορειοδυτικά της Τρίπολης και φιλοξενεί μία σειρά απειλούμενων ειδών, όπως η πράσινη χελώνα και η μεσογειακή φώκια¹¹⁹.

Οι ευρείας κλίμακας βλάβες στα δίκτυα ύδρευσης και αποχέτευσης επέφεραν αρνητικές επιπτώσεις στην ποιότητα και την ποσότητα πόσιμου νερού, ιδιαίτερα στο νότιο Λίβανο, καθώς και στο νότιο τμήμα της Βηρυτού. Η καταστροφή αυτών των υποδομών οδήγησε σε υποβάθμιση της ποιότητας του νερού λόγω της διασταυρούμενης μόλυνσης και της διαρροής, αλλά και σε μείωση της παροχής λόγω των αυξημένων απωλειών¹²⁰. Συνεπώς, προκλήθηκαν ελλείψεις σε πόσιμο νερό, πρόβλημα που αντιμετώπιζε το μεγαλύτερο μέρος της χώρας και πριν τη σύρραξη, δεδομένου ότι οι υποδομές ύδρευσης και αποχέτευσης χρονολογούνται πριν τον εμφύλιο πόλεμο που ξέσπασε στη χώρα τη δεκαετία του 1970, καθώς ο εμφύλιος πόλεμος που ταλάνισε τη χώρα αποτέλεσε τροχοπέδη στο σχεδιασμό των υδάτων του ποταμού Litani για περισσότερα από 20 χρόνια. Η ένοπλη σύγκρουση αποτέλεσε

¹¹⁷ United Nations, GA, Resolution 161/94, Oil Slick on Lebanese shores, A/RES/61/194, 6 February 2007.

¹¹⁸ Βλ. United Nations, GA, A/62/343, op.cit. σελ. 3.

¹¹⁹ Βλ. πιο αναλυτικά στο

http://www.iucn.org/about/union/secretariat/offices/iucnmed/iucn_med_programme/marine_programme/marine_protected_areas/site_based_work/lebanon_palm_island/

¹²⁰ Το ποσοστό απώλειας του συστήματος υπολογίζεται ότι προσεγγίζει το 50% επί της συνολικής παροχής.

εμπόδιο στη διαδικασία αποκατάστασης και επέκτασης των εν λόγω υποδομών από την κυβέρνηση του Λιβάνου. Η καταστροφή των αρδευτικών υποδομών αποτέλεσε επιβαρυντικό παράγοντα και για τη γεωργία. Οι αγροτικές περιοχές στο Νότιο Λίβανο είναι ξηρές και άνυδρες, ενώ η στάθμη των υπόγειων υδάτων βρίσκεται σε μεγάλο βάθος (στα 600 μ.).

Η ένοπλη σύρραξη επηρέασε δυσμενώς τους εδαφικούς πόρους και τη βιοποικιλότητα. Η ανοικοδόμηση των περιοχών που επλήγησαν οδηγεί σε αύξηση της τοπικής εξορυκτικής δραστηριότητας, γεγονός που ασκεί περαιτέρω περιβαλλοντική πίεση στη βλάστηση και τους φυσικούς οικότοπους, τη διάβρωση του εδάφους, καθώς και την απώλεια βιοποικιλότητας και φυσικών πόρων¹²¹. Επιπλέον, οι βομβαρδισμοί είχαν ως αποτέλεσμα την άμεση και έμμεση υποβάθμιση των δασικών εκτάσεων, λόγω των εκτεταμένων πυρκαγιών που προκλήθηκαν. Εκτιμάται ότι στο νότιο Λίβανο κήκαν περισσότερα από 800 εκτάρια δασικής έκτασης, επιφέροντας διάβρωση και απώλεια της υγρασίας και της γονιμότητας του εδάφους. Επιπλέον, ατμοσφαιρική ρύπανση σε τοπικό επίπεδο ενδέχεται να προκλήθηκε από το βομβαρδισμό θερμοκηπίων, λόγω της καύσης πλαστικών υλικών¹²². Η συνεχής παρουσία μη εκραγέντων μηχανισμών, σωρών από ερείπια, αλλά και η διαρροή πετρελαίου που σημειώθηκε προκάλεσαν αρνητικές επιπτώσεις σε περιβαλλοντικά ευαίσθητα οικοσυστήματα, αλλά και οικότοπους θαλάσσιων χελωνών και αποδημητικών πτηνών¹²³. Αξιοσημείωτη ήταν και η καταστροφή αποθηκευτικών μονάδων με αγροτικά είδη και κυρίως χημικά λιπάσματα και παρασιτοκτόνα, καθώς ενδεχομένως αποτέλεσε πηγή περιβαλλοντικής υποβάθμισης του εδάφους. Επίσης, ο μη ενταφιασμός των νεκρών ζώων από τους βομβαρδισμούς κτηνοτροφικών μονάδων και η απόθεσή τους σε επιφανειακά ύδατα, καθώς και η αποσύνθεση ή η καύση τους σε ανοιχτό χώρο αποτέλεσε περιβαλλοντικά επιβαρυντικό παράγοντα, προκαλώντας ρύπανση υπόγειων υδάτων, αλλά και κινδύνους για τη δημόσια υγεία¹²⁴.

Πέραν των ανωτέρω, εκτιμάται ότι οι ισραηλινές δυνάμεις έκαναν χρήση λευκού φωσφόρου σε πυρομαχικά. Ο λευκός φώσφορος αποτελεί στοιχείο που επιφέρει καταστροφή σε καλλιέργειες και βλάστηση. Επομένως, στην προκειμένη περίπτωση επήλθε υποβάθμιση της αγροτικής γης, ενώ θεωρείται ότι επλήγη περισσότερο η περιοχή στα νότια του ποταμού Litani¹²⁵. Επιπλέον, ο ισραηλινός στρατός προέβη σε εκτεταμένη χρήση βομβών διασποράς. Ο μεγάλος αριθμός των επιθέσεων είχε ως αποτέλεσμα τον εδαφικό κατακερματισμό της χώρας, εμποδίζοντας την πρόσβαση του τοπικού πληθυσμού. Οι βόμβες διασποράς δεν επιφέρουν άμεση περιβαλλοντική υποβάθμιση. Ωστόσο, η χρήση τους έχει σημαντικό αντίκτυπο στην πρόσβαση των τοπικών κοινοτήτων στους φυσικούς πόρους. Στην περίπτωση του Λιβάνου, το 62% των συνολικών εκτάσεων που έπληξαν οι βόμβες διασποράς, ήταν αγροτική γη και

¹²¹ Βλ. UNDP (2007), *op.cit.*, σελ. 66.

¹²² Η έκταση των θερμοκηπίων που επλήγησαν άμεσα, υπολογίζεται σε 20 εκτάρια.

¹²³ Βλ. UN (2007), *op.cit.*, σελ. 48.

¹²⁴ Βλ. UNDP (2007), *op.cit.*, σελ. 164 και UNEP (2007), *op.cit.*, σελ. 84.

¹²⁵ Βλ. UNDP (2007), *op.cit.*, σελ. 166-167.

καλλιέργειες¹²⁶. Η συνεπαγόμενη αδυναμία πρόσβασης στις εν λόγω περιοχές κατέστησε αδύνατη τη συγκομιδή, ενώ επέφερε υπερεκμετάλλευση των προσβάσιμων εκτάσεων. Συγκεκριμένα, εντατικοποιήθηκε η εκμετάλλευσης των μειωμένων εδαφικών πόρων, προκειμένου να καλυφθούν οι βασικές ανάγκες του τοπικού πληθυσμού. Αυτή η ανεπάρκεια εδαφικών πόρων, ως επίπτωση των βομβών διασποράς, επιβαρύνει το φαύλο κύκλο φτώχειας και περιβαλλοντικής υποβάθμισης.

Το αποχετευτικό σύστημα, η συλλογή στερεών αποβλήτων και το αρδευτικό σύστημα αποτελούν περιβαλλοντικά προβλήματα εξέχουσας σημασίας για το Λίβανο πριν την ένοπλη σύρραξη. Ως εκ τούτου, η σύγκρουση λειτούργησε ως πολλαπλασιαστικός παράγοντας, καθιστώντας αναγκαία την αντιμετώπισή τους. Η κατάρρευση των δημοτικών υπηρεσιών κατά τη διάρκεια των εχθροπραξιών, επέφερε τεράστια συγκέντρωση αποβλήτων σε γειτνίαση με κατοικίες και επιφανειακά υδατορεύματα, γεγονός που ενείχε κινδύνους για τη δημόσια υγεία, αλλά και για τη ρύπανση των υδατορευμάτων. Μετά τη σύγκρουση, ο κορεσμός των ήδη υφιστάμενων ανοιχτών χώρων απόθεσης απορριμμάτων, στον οποίο συνέβαλαν τα παραγόμενα από τις κατεδαφίσεις απόβλητα, είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθεί βεβιασμένα μία σειρά νέων αντίστοιχων χώρων, προκαλώντας περαιτέρω περιβαλλοντική υποβάθμιση.

Κατόπιν της ανωτέρω ανάλυσης, καθίσταται σαφές ότι οι επιπτώσεις της εν λόγω ένοπλης σύγκρουσης επηρέασαν το Λίβανο σε περιβαλλοντικό, κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Επίσης, αναδεικνύεται η διασύνδεση των επιπτώσεων που επιφέρει μία ένοπλη σύγκρουση, καθώς και καταλυτική επίδραση της σύρραξης στην αναπτυξιακή προοπτική της χώρας.

¹²⁶ Βλ. UNEP (2007), *op.cit.*, σελ. 155.

Συμπεράσματα

Η σφαιρική προσέγγιση του αναπτυξιακού φαινομένου μέσω της άρρηκτης σύνδεσης του οικονομικού, κοινωνικού και περιβαλλοντικού επιπέδου, υπαγορεύει τη διατομεακή αντιμετώπιση των σύγχρονων αναπτυξιακών προκλήσεων του αναπτυσσόμενου κόσμου. Στο πλαίσιο αυτό, η μη αποδέσμευση της οικονομικής ανάπτυξης από την άσκηση περιβαλλοντικών πιέσεων, επιφέρει υπερεκμετάλλευση του φυσικού κεφαλαίου, μη βιώσιμη διαχείριση των φυσικών πόρων και εν τέλει περιβαλλοντική υποβάθμιση.

Ακολούθως, η φτώχεια αποτελεί βασική παράμετρο στη δημιουργία και διατήρηση του χάσματος μεταξύ Βορρά-Νότου και επομένως ισχυρό παράγοντα διαιώνισης της υπανάπτυξης. Όπως προαναφέρθηκε στην παρούσα, πρόκειται για ένα πολυδιάστατο φαινόμενο, που δεν μπορεί να προσδιοριστεί μόνο με οικονομικούς όρους, καθώς υπονομεύει ολόκληρο το φάσμα της ανθρώπινης ύπαρξης και αποτελεί πηγή ανασφάλειας. Διανύοντας τη δεύτερη δεκαετία του ΟΗΕ για την εξάλειψη της φτώχειας (2008-2017) μπορούμε να πούμε ότι έχει σημειωθεί πρόοδος, η οποία ωστόσο είναι αργή.

Επιπλέον, η φτώχεια συνδέεται άμεσα με την περιβαλλοντική υποβάθμιση, της οποίας αποτελεί αίτιο και αποτέλεσμα. Ως εκ τούτου η φτώχεια λειτουργεί ως επιβαρυντικός παράγοντας στην υποβάθμιση των επιμέρους στοιχείων του περιβάλλοντος, καθώς η επιβίωση των φτωχών πληθυσμών εξαρτάται απόλυτα από την εκμετάλλευση των φυσικών πόρων. Αντίστοιχα, οι φτωχοί πληθυσμοί είναι περισσότερο ευάλωτοι στην περιβαλλοντική υποβάθμιση.

Επίσης, οι ένοπλες συγκρούσεις προκαλούν καταστροφή του φυσικού κεφαλαίου, γεγονός που με τη σειρά του επιφέρει αλυσιδωτές κοινωνικοοικονομικές αντιδράσεις. Συγκεκριμένα, προκαλείται οικονομική δυσπραγία και στασιμότητα (δημοσιονομική κρίση, υψηλά ποσοστά ανεργίας, χαμηλό επίπεδο επενδύσεων), ενώ παράλληλα πλήττεται η συνοχή του κοινωνικού ιστού, διαβρώνοντας κάθε αναπτυξιακή προοπτική των πληγέντων από ένοπλες συγκρούσεις περιοχών και των πληθυσμών τους.

Στις περιπτωσιολογικές μελέτες της παρούσας διαφαίνεται η αλληλεξάρτηση ανάμεσα στην περιβαλλοντική υποβάθμιση, την φτώχεια και τις ένοπλες συγκρούσεις. Στην περίπτωση της ισραηλο-παλαιστινιακής σύγκρουσης καθίσταται σαφές ότι η πρόσβαση στους ανεπαρκείς υδάτινους πόρους της περιοχής, λειτουργεί ενισχυτικά στην ένταση της διένεξης, ενώ παράλληλα επηρεάζει τα επίπεδα ανθρώπινης ανάπτυξης. Επίσης, η περίπτωση του Λιβάνου καταδεικνύει το εύρος των επιπτώσεων της ένοπλης σύγκρουσης και τη διασύνδεσή τους, αναδεικνύοντας τον καταλυτικό ρόλο των ένοπλων συρράξεων στην αναπτυξιακή διαδικασία.

Συνεπώς, η περιβαλλοντική υποβάθμιση, η φτώχεια και οι ένοπλες συγκρούσεις αλληλοσυνδέονται, καθώς η μία παράμετρος τροφοδοτεί την άλλη και λειτουργούν ως συγκοινωνούντα δοχεία, δημιουργώντας ένα πλέγμα ανασφάλειας και αποσταθεροποίησης, το οποίο αποτελεί τρόχοπέδη στην αναπτυξιακή τροχιά του αναπτυσσόμενου κόσμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. Ελληνική

Βιβλία

Γρηγορίου, Π., Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γρ., Ι. (1993) *Η Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών (Rio de Janeiro) για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη – Νομική και Θεσμική Διάσταση*, εκδ. Παπαζήση.

Ρουμελιώτης, Π. (2002) *Παγκόσμια Διακυβέρνηση ή Ηγεμονική Παγκοσμιοποίηση*, εκδ. Λιβάνη, Αθήνα.

Σακκάς, Γ. (2002) *Οι Άραβες στη Νεότερη και Σύγχρονη Εποχή. Ιστορία και Κοινωνία*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα.

Σαμιώτης, Γ., Τσάλτας, Γρ., Ι., (1990) *Διεθνής Προστασία του Περιβάλλοντος.- Διεθνείς Πολιτικές και Δίκαιο του Περιβάλλοντος*, Τόμος Ι, εκδ. Παπαζήση.

Τσάλτας, Γρ., Ι., (1991) *Αναπτυξιακό Φαινόμενο και Τρίτος Κόσμος-Πολιτικές και Διεθνές Δίκαιο της Ανάπτυξης*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα.

Συμβολές σε συλλογικούς τόμους

Γάγγας, Δ. (2009) «Η Προστασία του Περιβάλλοντος στα Πλαίσια του Διεθνούς Ανθρωπιστικού Δικαίου» στο Τσάλτας, Γρ. Ι. (επιμ.) *Κλιματική Αλλαγή. Το Περιβάλλον μετά τη Διεθνή Διάσκεψη στο Μπαλί*, εκδ. Σιδέρης, Αθήνα.

Καλτσούνης, Αντ., (2003) «Οι έννοιες της ανάπτυξης και της υπανάπτυξης» στο Τσάλτας, Γρ., Ι., (επιμ.) *Αφρική και Ανάπτυξη, Η Τελευταία Παγκόσμια Πρόκληση – Ευκαιρία*, εκδ. Ι. Σιδέρης.

Καραγεώργου, Β. (2009) «Βιώσιμη Διαχείριση των Υδάτων στη Μεσόγειο. Διεθνείς Πρωτοβουλίες, Βασικές Κανονιστικές Κατευθύνσεις, Προκλήσεις και Προοπτικές» στο Τσάλτας, Γρ., Ι., Πλατιάς, Χ. (επιμ.) *Ένωση για τη Μεσόγειο. Πολιτικοί Οραματισμοί και Υδάτινες Ιστορίες. Περιβαλλοντικές Προκλήσεις για το Θαλάσσιο Χώρο*, εκδ. Θήτα, Αθήνα.

Σαρτζετάκης, Ευ. (2003) «Οικονομική Μεγέθυνση, Ανάπτυξη και Βιώσιμη Ανάπτυξη» στο Τσάλτας Γρ. (επιμ.) *Γιοχάνεσμπουργκ – Το Περιβάλλον μετά τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη*, εκδ. Ι. Σιδέρης.

Τσάλτας, Γρ., Ι., (2003) «Από τη Διακήρυξη του Ρίο για το Περιβάλλον και την Ανάπτυξη στην Πολιτική Διακήρυξη του Γιοχάνεσμπουργκ για την Αειφόρο Ανάπτυξη», στο Τσάλτας, Γρ., Ι. (επιμ.) *Γιοχάνεσμπουργκ – Το Περιβάλλον μετά τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη*, εκδ. Ι. Σιδέρης.

Χατζηκωνσταντίνου, Κ. (2003) «Πόλεμος και προστασία του περιβάλλοντος: Η περίπτωση της Συνθήκης της Ottawa», στο Τσάλτας, Γρ., Ι. (επιμ.) *Γιοχάνεσμπουργκ – Το Περιβάλλον μετά τη Συνδιάσκεψη των Ηνωμένων Εθνών για την Αειφόρο Ανάπτυξη*, εκδ. Ι. Σιδέρης,

Β. Ξενόγλωσση

Βιβλία

Baker, S. (2006) *Sustainable Development*, Routledge, USA and Canada.

Cordonier Segger, M.C., Khalfan, A. (2004) *Sustainable Development Law – Principles, Practices, & Prospects*, Oxford University Press, New York.

Williams, P.D. (2008) (ed) *Security Studies: An Introduction*, Routledge, USA and Canada

Άρθρα

Satterthwaite, D. (2004) “Development in an Urban Context” *Poverty and Environment Times*, A Periodic Publication by UNEP/GRID-Arendal, No. 2, March 2004.

Wallensteen Peter and Sollenberg Margareta (2001) “Armed Conflict, 1989-2000”, *Journal of Peace Research*, Vol. 38, No. 5, September 2001, σελ. 643. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:

<http://www.freewebs.com/oplenac/armed%20conflicts%201989%20to%202000.pdf>

Συμβολές σε συλλογικούς τόμους

Bissio, R. (2004) “Do the Poor Count?” στο Bigg T. (edit.) *Survival for a Small Planet. The Sustainable Development Agenda*, Earthscan/IIED, London.

Dobson, A. (2000) “Sustainable Development and the Defence of the Natural World” στο Lee, K., Holland, A., McNeill, D. (eds) *Global Sustainable Development in the 21st Century*, Edinburgh University Press, Great Britain, σελ. 52.

Dombrowsky, I. (2003) “Water Accords in the Middle East Process: Moving Towards Cooperation?” στο Brauch, H.G., Liotta, P.H., Marquina, A., Rogers, P.F., El- Sayed Selim, M. (eds) *Security and Environment in the Mediterranean. Conceptualizing Security and Environmental Conflicts*.

Hens, L., Nath, B. (2005) "The Johannesburg Conference" in Hens, L., Nath, B.(eds) *The World Summit on Sustainable Development – The Johannesburg Conference*, Springer, The Netherlands.

Lowe, V., Roberts, A., Welsh, J., Zaum, D. (2008) (eds) *The United Nations Security Council and War, The Evolution of Thought and Practice since 1945*, Oxford University Press, New York

Κείμενα Τεκμηρίωσης

United Nations (2004) *A more Secure World. Our Shared Responsibility*, Report of the High-Level Panel on Threats, Challenges and Change.

United Nations (1977) Convention on the Prohibition of Military or any other Hostile Use of Environment Modification Techniques, UNTS, Vol. 1108, No. 17119.

United Nations (1976), GA, RES 31/72, 10 December 1976.

United Nations (1987), GA, *Report of the World Commission on Environment and Development, "Our Common Future"*, A/42/427, 4 August 1987.

United Nations (2007), GA, *Oil slick on Lebanese shores, Report of the Secretary General*, A/62/343, 24 October 2007.

United Nations (2007), GA, Resolution 161/94, *Oil Slick on Lebanese shores*, A/RES/61/194, 6 February 2007.

United Nations, Human Rights Council, Special Session Resolution S-2/1, *The grave situation of human rights in Lebanon caused by Israeli military operation*, 11 August 2006.

United Nations (2002), Johannesburg Declaration on Sustainable Development

United Nations (1992), Rio Declaration on Environment and Development, 1992

United Nations (2006), Security Council Resolution 1701 (2006), S/RES/1701, 11 August 2006.

Εκθέσεις – Αναφορές

Commission on Human Security (2003) *Human Security Now*, Commission on Human Security, New York. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <http://www.humansecurity-chs.org/finalreport/English/FinalReport.pdf>

Committee on Sustainable Water Supplies for the Middle East (1999) *Water for the Future. The West Bank and Gaza Strip, Israel and Jordan*, National Academy Press, USA.

Human Security Centre (2005), *Human Security Report 2005: War and Peace in the 21st Century*, Oxford University Press, New York.

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:

<http://www.humansecurityreport.info/index.php?option=content&task=view&id=28&Itemid=63>

World Bank, Ministry of Social Affairs (2007), *Post-Conflict Social and Livelihoods Assessment in Lebanon*, Consultation and Research Institute. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:

[http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/%28httpDocuments%29/AB6F0E6E04FD4766C12573F700662CD1/\\$file/MoSA-WB-CRI-Social_Assessment_Report-June_2007_Final.pdf](http://www.internal-displacement.org/8025708F004CE90B/%28httpDocuments%29/AB6F0E6E04FD4766C12573F700662CD1/$file/MoSA-WB-CRI-Social_Assessment_Report-June_2007_Final.pdf)

World Bank (2001) *World Development Report 2000/2001: Attacking Poverty*, Oxford University Press, New York

United Nations, Human Rights Council, *Human Rights in Lebanon. Report of the Special Rapporteur on the right to food, Jean Ziegler, on his mission to Lebanon*, A/HRC/2/8, 29 September 2006.

UNDP (2006) *Human Development Report 2006. Beyond Scarcity: Power, Poverty and the Global Water Crisis*, UNDP, New York.

UNDP (2007) *Lebanon Rapid Environmental Assessment for Greening Recovery, Reconstruction and Reform 2006*, UNDP, Beirut. Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.undp.org.lb/events/docs/DraftReport.pdf>

UNDP (2009) *Human Development Report 2009, Overcoming Barriers: Human Mobility and Development*, UNDP, New York

UNDP (2009) *Millennium Development Goals. Lebanon Report 2008*.

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα :

http://www.undp.org.lb/communication/publications/downloads/MDG_en.pdf

UNEP (2006), *Africa Environmental Outlook 2, Armed Conflict: A Threat to Regional Cooperation*.

UNEP (2007) *Lebanon: Post-Conflict Environmental Assessment*, UNEP, Nairobi.

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα:

http://www.unep.org/bh/Publications/Lebanon/lebanon_proposal.pdf

WFP (2006) *Lebanon Crisis, WFP Rapid Food Security Assessment*, World Food Programme.

Διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: <http://www.reliefweb.int/library/documents/2006/wfp-lbn-10sep.pdf>.

Ηλεκτρονικές πηγές

<http://www.envirosecurity.org>

<http://www.globalpolicy.org/>

<http://www.icrc.org/>

<http://www.iisd.org/>

<http://www.iucn.org/>

<http://www.nomosphysis.org.gr/>

<http://www.planbleu.org/>

<http://www.reliefweb.int/>

<http://www.un.org/>

<http://www.unicbeirut.org/>

<http://www.undp.org/>

<http://www.unep.org/>

<http://www.unpei.org/>

Παραρτήματα

Μεσογειακός Νότος και Ανθρώπινη Ανάπτυξη

Πίνακας 1: Δημογραφικές τάσεις στο Μεσογειακό Νότο

HDI Rank	Πληθυσμός (εκατ.)			Ποσοστό αύξησης (%)		Αστικός Πληθυσμός (% επί του συνόλου)		Ποσοστό γονιμότητας (γεννήσεις ανά γυναίκα)	
	1990	2007	2020	1990-1995	2005-2010	1990	2010	1990-1995	2005-2010
27. Ισραήλ	4.5	6.9	8.3	1.5	1.5	90.4	91.7	2.9	2.8
55. Λιβύη	4.4	6.2	7.7	2.0	1.9	75.7	77.9	4.1	2.7
83. Λίβανος	3.0	4.2	4.6	1.8	0.9	83.1	87.2	3.0	1.9
98. Τυνησία	8.2	10.1	11.4	1.8	1.0	57.9	67.3	3.1	1.9
104. Αλγερία	25.3	33.9	40.6	2.3	1.6	52.1	66.5	4.1	2.4
107. Συρία	12.7	20.5	26.5	2.9	2.5	48.9	54.9	4.9	3.3
110. Κατεχ. Παλαιστ. Εδάφη	2.2	4.0	5.8	3.9	3.2	67.9	72.1	6.5	5.1
123. Αίγυπτος	57.8	80.1	98.6	2.2	1.9	43.5	42.8	3.9	2.9
130. Μαρόκο	24.8	31.2	36.2	2.0	1.5	48.4	56.7	3.7	2.4
1. Νορβηγία	4.2	4.7	5.2	0.4	0.4	72.0	77.6	1.9	1.9
182. Νίγηρας	7.9	14.1	22.9	3.3	3.9	15.4	16.7	7.8	7.1

Πίνακας 2: Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης

HDI Rank	Δείκτης Ανθρώπινης Ανάπτυξης (τιμή) 2007	Προσδόκιμο Ζωής (έτη) 2007	Ποσοστό Αλφαριθμητισμού Ενηλίκων (% 15 ετών και άνω) 1999-2007	Κατά Κεφαλήν ΑΕΠ (US \$) 2007
27. Ισραήλ	0.935	80.7	97.1	26.315
55. Λιβύη	0.847	73.8	86.8	14.364
83. Λίβανος	0.803	71.9	89.6	10.109
98. Τυνησία	0.769	73.8	77.7	7.520
104. Αλγερία	0.754	72.2	75.4	7.740
107. Συρία	0.742	74.1	83.1	4.511
110. Κατεχόμενα Παλαιστινιακά Εδάφη	0.737	73.3	93.8	2.243 ¹²⁷
123. Αίγυπτος	0.703	69.9	66.4	5.349
130. Μαρόκο	0.654	71.0	55.6	4.108
1. Νορβηγία	0.971	80.5	...	53.433
182. Νίγηρας	0.340	50.8	28.7	627

Πηγή: UNDP (2009) HDR

¹²⁷ Πρόκειται για εκτίμηση του Human Development Report Office, βασισμένη σε στοιχεία του 2005, ελλείπει άλλων δεδομένων.

Πίνακας 3: Δείκτης Ανθρώπινης Φτώχειας

HDI Rank	Δείκτης ανθρώπινης φτώχειας (HPI-1) Rank	Πιθανότητα μη επιβίωσης σε ηλικία 40 ετών 2005-2010	Ποσοστό αναλφαβητισμού ενηλίκων (% 15 ετών και άνω) 1999-2007	Πληθυσμός που δεν κάνει χρήση βελτιωμένης πηγής ύδατος (%) 2006	Παιδιά με βάρος κάτω του κανονικού (% κάτω των 5 ετών) 2000-2006	Πληθυσμός με εισόδημα κάτω από το όριο της φτώχειας (%)	1.25\$ την ημέρα 2000-2007	2\$ την ημέρα 2000-2007
27. Ισραήλ	...	1.9	2.9	0	...	...	...	...
55. Λιβύη	60	4.0	13.2	29	5	...	...	...
83. Λίβανος	33	5.5	10.4	0	4	...	...	...
98. Τυνησία	65	4.1	22.3	6	4	2.6	12.8	...
104. Αλγερία	71	6.4	24.6	15	4	6.8	23.6	...
107. Συρία	56	3.9	16.9	11	10	...	...	...
110. Κατεχ. Παλαιστ. Εδάφη	24	4.3	6.2	11	3	...	...	...
123. Αίγυπτος	82	7.2	33.6	2	6	<2	18.4	...
130. Μαρόκο	96	6.6	44.4	17	10	2.5	14.0	...
36. Τσεχία	1	2.0	...	0	1	<2	<2	...
181. Αφγανιστάν	135	40.7	72.0	78	39	...	...	...

Πηγή: UNDP (2009) HDR

Πίνακας 4: Δείκτες Υγείας και Εκπαίδευσης

HDI Rank	Δημόσιες δαπάνες για την υγεία		Δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση		Μορφωτικό επίπεδο πληθυσμού (% 25 ετών και άνω)		
	Κατά κεφαλήν US\$ 2006	Ως ποσοστό % επί του συνόλου των κρατικών δαπανών 2006	US\$ ανά μαθητή στη βασική εκπαίδευση 2003-2006	Ως ποσοστό % επί του συνόλου των κρατικών δαπανών 2002-2007	Χαμηλό 2000-2007	Μεσαίο 2000-2007	Υψηλό 2000-2007
27. Ισραήλ	1.477	11.1	5.135	13.7	23.9	33.1	39.7
55. Λιβύη	189	6.5	...	...	...	...	...
83. Λίβανος	285	11.3	402	9.6	...	...	...
98. Τυνησία	214	6.5	1.581	20.8	...	...	...
104. Αλγερία	146	9.5	692	...	92.1	7.6	...
107. Συρία	52	5.9	611	...	89.6	5.1	5.3
110. Κατεχ. Παλαιστ. Εδάφη	...	...	...	...	68.8	12.8	18.4
123. Αίγυπτος	129	7.3	...	12.6	...	...	...
130. Μαρόκο	98	5.5	1.005	26.1	...	...	...
1. Νορβηγία	3.780	17.9	7.072	16.7	14.5	53.8	31.7
182. Νίγηρας	14	10.6	178	17.6	...	...	...

Πηγή: UNDP (2009) HDR

ΠΑΝΤΕΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

002000108531